

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Διατριβή

**Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΘΕΩΡΙΑ, ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ.**

Ασημένια Χασάπη

**Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:
Νικολάου Αγγελική**

Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 1998

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με σκοπό τη συμβολή στην κατανόηση της θεωρητικής και εμπειρικής διερεύνησης της παραοικονομίας, η εργασία επιχειρεί μια κριτική επισκόπηση των μελετών που έχουν γίνει για το εξωτερικό και την Ελλάδα. Η εργασία αρχίζει με τον ορισμό και την περιγραφή ενός αναλυτικού πλαισίου, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στην οικονομική θεωρία και την οικονομική συμπεριφορά. Δεύτερον, γίνεται μια μεθοδολογική επισκόπηση και παρουσίαση εμπειρικών αποτελεσμάτων σε διεθνές επίπεδο. Τρίτον, αναφέρονται οι σημαντικότερες απόπειρες μέτρησης του φαινομένου για την περίπτωση της Ελλάδας. Οι συνολικές εκτιμήσεις συγκλίνουν σε ένα πιθανό μέγεθος που κυμαίνεται μεταξύ 25 και 35% του ΑΕΠ, υπονοώντας ότι το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων υπερβαίνει κατά πολύ το μέσο κατά κεφαλή εισόδημα. Οι αρνητικές και θετικές συνέπειες εξετάζονται στο πέμπτο μέρος της εργασίας. Κυρίως αναλύονται οι συνέπειες της παραοικονομίας στην άσκηση οικονομικής πολιτικής. Επιπροσθέτως, στα πλαίσια της οικονομικής θεωρίας, εξετάζονται τα προβλήματα που συνδέονται με τις διάφορες δυνατότητες επιβολής φορολογικής νομοθεσίας από τις κυβερνήσεις, οι οποίες στοχεύουν στον έλεγχο του φαινομένου.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΘΕΩΡΙΑ, ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	4
2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ	8
2.1. Εννοιολογικός Προσδιορισμός και Χαρακτηριστικά	8
2.2. Προσδιοριστικοί Παράγοντες	15
2.3 Παραοικονομία και Οικονομική Συμπεριφορά	20
2.3.α Ένα Βασικό Υπόδειγμα Χαρτοφυλακίου με Διαφυγή Φόρου Εισοδήματος	21
2.3.β Επεκτάσεις: Υπόδειγμα Φοροδιαφυγής με Ενδογενές Εισόδημα	23
2.3.γ Επεκτάσεις: Αλληλεπίδραση Μεταξύ Οικονομικών Παραγόντων	26
2.3.δ Συμπεράσματα	29
3. ΜΕΘΟΔΟΙ ΜΕΤΡΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ	30
3.1. Άμεσες Μέθοδοι	30
3.2. Έμμεσες Μέθοδοι	31
3.2.α Η διαφορά των στατιστικών Εθνικής Δαπάνης και Εθνικού Εισοδήματος	32
3.2.β Η Απόκλιση Μεταξύ του Επίσημου και του Πραγματικού Εργατικού Δυναμικού	33
3.2.γ Οι Μέθοδοι των Νομισματικών Δεικτών	34
3.2.δ Οι Μέθοδοι των Οικονομικών Υποδειγμάτων (<i>soft modelling</i>)	40
3.3. Εμπειρικά Αποτελέσματα	43
4. Η ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	48
4.1. Το Φορολογικό Σύστημα	48
4.1.α. Πηγές Εισοδήματος και Παραοικονομία	48
4.1.β Διεθνείς Συγκρίσεις	50
4.2. Ποσοτικές Ενδείξεις Παραοικονομίας στην Ελλάδα	52
4.2.α. Μικροοικονομικές - κλαδικές προσεγγίσεις	52
4.2.β Η μέθοδος της απόκλισης εισοδήματος - δαπάνης: Ασυνέπειες μεταξύ ΕΛ και ΕΟΠ	56
4.2.γ. Νομισματικές Μέθοδοι	61
4.2.δ. Υποδειγματική Μέθοδος	62
5. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	64
5.1. Αρνητικά και Θετικά Στοιχεία της Παραοικονομίας	64
5.2. Επιβολή Φορολογικής Νομοθεσίας	69
5.2.1. Απλοί Κανόνες	69
5.2.2. Περισσότερο Εκλεπτυσμένες Στρατηγικές	73
6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	77
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	82

ΠΙΝΑΚΕΣ - ΣΧΗΜΑΤΑ

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 2.1: Χαρακτηριστικά του Ανεπίσημου και Επίσημου Αστικού Τομέα	13
Πίνακας 2.2: Αποτελέσματα Συγκριτικής Στατικής στο Υπόδειγμα του Cowell	26
Πίνακας 3.1: Εκτιμήσεις του Μεγέθους της Παραοικονομίας (% GNP) Σε Επιλεγμένες Χώρες	44
Πίνακας 3.2: Εκτιμήσεις με Βάση τη Μέθοδο της Ζήτησης Χρήματος (% του GDP)	45
Πίνακας 3.3 : Εκτιμήσεις του Μεγέθους της Παραοικονομίας σε όρους ΑΕΠ (%) 17 χωρών του ΟΟΣΑ, 1960 και 1978	46
Πίνακας 4.1: Στοιχεία φορολογίας εισοδήματος φυσικών προσώπων, οικονομικό έτος 1991	49
Πίνακας 4.2: Εξέλιξη του Μέσου Δηλούμενου Εισοδήματος	49
Πίνακας 4.3.: Ποσοστό (%) στο σύνολο των φορολογικών εσόδων κατά κατηγορίες σε χώρες του ΟΟΣΑ, 1990	51
Πίνακας 4.4 : Διαθέσιμες εκτιμήσεις της παραοικονομίας κατά κλάδο ως Ποσοστό (%) του ΑΕΠ των ΕΛ (σε τρέχουσες τιμές)	54
Πίνακας 4.5: Σύγκριση του Ιδιωτικού Εισοδήματος των ΕΛ και της ΕΟΠ, 1981-1982	56
Πίνακας 4.6: Μη Καταγραφόμενο Εισόδημα, 1987-1988	57
Πίνακας 4.7: Σύγκριση Εκτιμήσεων Ιδιωτικής Κατανάλωσης Μόνιμων Κατοίκων Από ΕΛ και ΕΟΠ (προσαρμοσμένα στοιχεία)	59

ΣΧΗΜΑΤΑ

Σχήμα 2.1: Διακρίσεις της Συνολικής Οικονομικής Δραστηριότητας	11
Σχήμα 2.2: Οικονομική Δραστηριότητα και Εθνικοί Λογαριασμοί	13
Σχήμα 2.3: Η Ισορροπία του Διαφυγά	21
Σχήμα 2.4: Συναρτήσεις Χρησιμότητας με Αλληλεξάρτηση των Φορολογουμένων	28
Σχήμα 5.1: Άριστο Επίπεδο Φοροδιαφυγής: Το Μοντέλο του Greenberg	75

1. ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Υπάρχουν τόσοι όροι της παραοικονομίας όσοι και οι ορισμοί της. Ενδεικτικά, όροι όπως ανεπίσημη (unofficial), σκιώδης (shadow) άτυπη (informal), μαύρη (black), μη καταγραφόμενη (unrecorded), οικονομία του λυκόφωτος (twilight, moonlight), υπόγεια (underground, subterranean) οικονομία, χρησιμοποιούνται διεθνώς από διάφορους ερευνητές και με διαφορετικό περιεχόμενο. Όπως πολύ εύστοχα σχολιάζει ο Matthews, η παραοικονομία μοιάζει με ένα κομμάτι του πλανήτη Ερμή-γνωρίζεις ότι υπάρχει αλλά δεν μπορείς να το αγγίξεις. Η παραοικονομία είναι κάτι που εν γένει δεν είναι δεκτικό μετρήσεως. Όμως η παραοικονομία υπάρχει βάσει ακλόνητων μαρτυριών και το σημαντικό της μέγεθος εγείρει άμεσες ερωτήσεις σχετικά με το πραγματικό μέγεθος του προϊόντος της οικονομίας, το επίπεδο της ανεργίας, τη διάθεση του χρόνου ανάπαυσης, την εισοδηματική ανισότητα και τη φτώχεια.

Η παραοικονομία θεωρείται πλέον ένα χαρακτηριστικό όχι μόνο των αναπτυσσόμενων αλλά και των αναπτυγμένων οικονομιών και ένα φαινόμενο που ποσοτικά δεν μπορεί να αγνοηθεί. Το ενδιαφέρον για την παραοικονομία ήρθε στο επίκεντρο τα τελευταία είκοσι χρόνια, μετά τη δημοσίευση το έτος 1977, άρθρου του Gutmann στο οποίο υποστηρίζονταν για πρώτη φορά ότι στις Η.Π.Α. η μη δηλούμενη οικονομική δραστηριότητα για το έτος 1976 ανέρχονταν στο 10% του επίσημου ακαθάριστου εθνικού προϊόντος. Από τότε η κρατούσα άποψη, συχνά θέλει την παραοικονομία να αυξάνεται ως ποσοστό του ΑΕΠ με υψηλότερους ρυθμούς από ό,τι η επίσημη οικονομία (Gaertner and Wenig, 1985). Ήδη το φαινόμενο δεν απασχολεί μόνο τους φορείς οικονομικής πολιτικής των μεμονωμένων χωρών αλλά και διεθνείς οργανισμούς όπως του ΟΟΣΑ και της Ε.Ε.¹

Η εξέλιξη της παραοικονομίας μπορεί να εξηγηθεί με βάση τις οικονομικές και κοινωνικές συγκυρίες της κάθε περιόδου. Στην προκαπιταλιστική κοινωνία η επίσημη οικονομία ουσιαστικά δεν υπήρχε και επικρατούσε η ανεπίσημη οικονομία. Η εκβιομηχάνιση, η κατανομή της εργασίας και η τεχνολογική πρόοδος συντέλεσαν στην συρρίκνωση της ανεπίσημης και στην επέκταση της επίσημης οικονομίας. Αργότερα στην μεταπολεμική εποχή, οι στόχοι της

¹ Βλ. σχετικά σε OECD(1978,1980, 1986α και 1986β) καθώς και σε Commission of the European Communities (1985).

ανάπτυξης, της ευημερίας και της νομισματικής σταθερότητας, ιδιαίτερα στις χώρες του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, κυριάρχησαν ακόμα και όταν υπήρχε υψηλή φορολογία και προβλήματα που δημιουργούνταν από τη διεξαγωγή παράνομων ή ανεπίσημων οικονομικά δραστηριοτήτων. Η κατάσταση όμως αυτή αλλάζει με την οικονομική ύφεση της δεκαετίας του '70 η οποία χαρακτηρίζεται από στασιμοπληθωρισμό, την επέκταση του δημόσιου τομέα και συνακόλουθη αύξηση του φορολογικού βάρους. Η οικονομική στασιμότητα και τα διογκούμενα δημοσιονομικά ελλείμματα είχαν συνέπειες όπως το κυβερνητικό ενδιαφέρον για την αύξηση των φορολογικών εσόδων αλλά και την αντιδραστική τάση για απόκρυψη του ατομικού εισοδήματος λόγω της έντονης προοδευτικής φορολογίας και του πληθωρισμού (fiscal drag).

Για την οικονομική θεωρία και πολιτική είναι σημαντικό να είναι γνωστό το μέγεθος και η ανάπτυξη της παραοικονομίας. Παρόλο που το εύρος των εκτιμήσεων του μεγέθους της είναι μεγάλο, υπάρχει μια γενική συμφωνία ότι το μέγεθός της αυξήθηκε σε όλες τις χώρες μετά το 1970. Σύμφωνα μάλιστα με ορισμένες εκτιμήσεις ανέρχεται στο 12% του GNP των χωρών μελών της Ε.Ε. (International Management, 1987), ενώ στην Ελλάδα υπάρχει η διαπίστωση ότι το ποσοστό αυτό κυμαίνεται από 25% μέχρι 35%. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένας από τους πρωτοπόρους μελετητές των θεμάτων της παραοικονομίας, ο Feige (1981), υποστήριξε ότι η αδυναμία των μακροοικονομικών θεωριών να εξηγήσουν τις οικονομικές εξελίξεις της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, η μαζική ύφεση και ο μεγάλος πληθωρισμός, ίσως μπορεί να εξηγηθεί από τη στατιστική ψευδαίσθηση που προκάλεσε η αύξηση της παραοικονομίας. Ακόμη και σε μια οικονομία που είναι βασικά υγιής, οι μετακινήσεις από τη μετρούμενη οικονομία στην παραοικονομία μπορεί να δημιουργήσουν την αντίληψη για μειούμενο πραγματικό εισόδημα, αυξανόμενη ανεργία, μειούμενη παραγωγικότητα και υψηλότερες τιμές.

Οι οικονομικές επιπτώσεις της παραοικονομίας αναφέρονται κυρίως στο σχεδιασμό και την αποτελεσματικότητα: α) της δημοσιονομικής πολιτικής, β) της νομισματικής πολιτικής, γ) της πολιτικής απασχόλησης, δ) της εισοδηματικής πολιτικής και ε) της κλαδικής πολιτικής (Βαβούρας και Κούρτης, 1989).

Ωστόσο, ενώ μέχρι πρόσφατα επικρατούσε η αντίληψη ότι η παραοικονομία είχε αρνητικές επιδράσεις στην ομαλή λειτουργία της οικονομίας (οικονομικές αναποτελεσματικότητες και δημοσιονομικά ελλείμματα) και ήταν υπεύθυνη για

την άνιση κατανομή του φορολογικού βάρους, φαίνεται να κερδίζει έδαφος η άποψη ότι η παραοικονομία αφενός λειτουργεί ως μηχανισμός εξουδετέρωσης των αντιδράσεων και επομένως διατήρησης του status quo και αφετέρου ενθαρρύνει την ανάληψη πρωτοβουλιών και το επιχειρηματικό πνεύμα.

Συνοπτικά, τρεις είναι οι λόγοι για τους οποίους οι ασκούντες την οικονομική πολιτική αλλά και το κοινό θα έπρεπε να προσέξουν την εξέλιξη της σκιώδους οικονομίας (Tanzi, 1980):

1. Μια αύξηση στο μέγεθος της παραοικονομίας προκαλείται κυρίως από μια αύξηση του φορολογικού βάρους. Μια αύξηση του συντελεστή φορολογίας μπορεί να οδηγήσει σε μείωση των φορολογικών εσόδων και ακολούθως, σε περαιτέρω διεύρυνση του ελλείμματος του προϋπολογισμού.
2. Η οικονομική πολιτική βασίζεται σε εσφαλμένους 'επίσημους' δείκτες όπως η ανεργία και ο πληθωρισμός. Σε μια τέτοια περίπτωση, μια ευήμερουσα σκιώδης οικονομία μπορεί να προκαλέσει σοβαρές δυσκολίες στους πολιτικούς γιατί είναι υπεύθυνη για ολοσχερώς αναξιόπιστους επίσημους δείκτες καθιστώντας, ως εκ τούτου, αμφισβητήσιμη την ορθότητα των κατευθυνόμενων μέτρων.
3. Η ανάπτυξη της σκιώδους οικονομίας μπορεί να θεωρηθεί ως αντίδραση των ατόμων στην υπερβολική επιβάρυνση τους από τις κρατικές δραστηριότητες (όπως η υψηλή φορολογία και ο αυξανόμενος αριθμός διατάξεων και κανονισμών).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η παρουσίαση των θεμάτων της παραοικονομίας όπως αυτή αντλείται από τη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία. Η παρούσα εργασία διαρθρώνεται ως εξής: στο δεύτερο μέρος γίνεται μια επισκόπηση (survey) της θεωρίας της παραοικονομίας. Επιχειρείται μια κριτική οριοθέτηση του προβλήματος σε ότι αφορά τον ορισμό του αντικειμένου της, την σχέση της με τη φοροδιαφυγή, τα χαρακτηριστικά της και τους παράγοντες που την προσδιορίζουν. Αναλύεται η βασική θεωρία (ένα υπόδειγμα χαρτοφυλακίου με διαφυγή φόρου εισοδήματος ενός μεμονωμένου φορολογούμενου), οι παρεπόμενες διακλαδώσεις (αλληλεπιδράσεις μεταξύ των φορολογικών αρχών και των φορολογούμενων) και κάποιες προεκτάσεις θετικής οικονομικής θεωρίας (υποδείγματα φοροδιαφυγής με ενδογενές εισόδημα). Στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται οι σημαντικότερες άμεσες και έμμεσες μέθοδοι μέτρησής της.

Στο τέταρτο μέρος περιγράφεται η παραοικονομία στην Ελλάδα και οι σημαντικότερες μελέτες για την μέτρησή της, ενώ στο πέμπτο μέρος εξηγούνται οι επιδράσεις που έχει στην οικονομία και τα προβλήματα πολιτικής. Τέλος, στο έκτο μέρος παρουσιάζονται τα συμπεράσματα.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

2.1 Εννοιολογικός προσδιορισμός και Χαρακτηριστικά

Η κοινή χρήση του όρου της παραοικονομίας αντανακλά κάποιες εικόνες ενός άλλου κόσμου, όπου οι συνήθειες της καθημερινής κοινωνικής και οικονομικής ζωής είναι τροποποιημένες ή αιωρούνται και για άλλους σημαίνει έναν κόσμο ευημερούσας αναρχικής αποτελεσματικότητας. Στο ελάχιστο, ο εν λόγω όρος υπονοεί ένα διαφορετικό κλάδο με απόμακρα οικονομικά χαρακτηριστικά και ένας ξεχωριστός τομέας πιθανώς χρήζει ξεχωριστής μελέτης.

Ο εννοιολογικός προσδιορισμός της παραοικονομίας δεν είναι ξεκάθαρος και αυτό γιατί διάφοροι ερευνητές ενσωματώνουν στον ορισμό διαφορετικές δραστηριότητες και συχνά τη συνδέουν με την έννοια της φοροδιαφυγής (το μη δηλούμενο εισόδημα στις φορολογικές αρχές). Κοινό χαρακτηριστικό των δραστηριοτήτων αυτών είναι ότι αναφέρονται σε παραγωγή, εμπορία, ανταλλαγή, κατανάλωση αγαθών ή υπηρεσιών οι οποίες διεξάγονται μέσω ανεπίσημων καναλιών που δεν είναι καταγεγραμμένα, τουλάχιστον επακριβώς, από τις δημόσιες αρχές. Η έλλειψη ικανοποιητικής θεωρητικής θεμελίωσης και ακριβούς ορισμού θεωρείται ως ένας από τους λόγους της μεγάλης απόκλισης των διαφόρων εκτιμήσεων που υπάρχουν ακόμη και για τις ίδιες τις οικονομίες (Wiles, 1987). Παρακάτω δίνονται μερικοί αξιοσημείωτοι ορισμοί.

Ο γενικός ορισμός του Feige (1979) ορίζει την παραοικονομία ως το σύνολο των αγαθών που παράγονται αλλά δεν καταγράφονται από την επίσημη οικονομία, δηλαδή το ΑΕΠ (GNP) ή το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (GDP). Ο Tanzi (1980) ακολουθώντας την εθνικολογιστική μέθοδο την προσεγγίζει ως 'το GNP που εξαιτίας της εξ ολοκλήρου ή εν μέρει μη δήλωσής του δεν μετρείται από τις επίσημες στατιστικές', δηλαδή τα στοιχεία της εθνικολογιστικής διαδικασίας που δεν μετριοούνται. Εδώ περιλαμβάνονται δραστηριότητες που είναι εγκληματικές¹, όπως η διακίνηση ναρκωτικών, η παράνομη χαρτοπαιξία, η πορνεία, κ.α. που σύμφωνα με το σύστημα των εθνικών λογαριασμών βρίσκονται εντός της οριοθετικής γραμμής της παραγωγής. Η οριοθετική γραμμή της

¹ Σχετικά με το προϊόν (εισόδημα), από παράνομες δραστηριότητες, υπάρχει μεγάλος προβληματισμός αν θα πρέπει να συμπεριλαμβάνεται στους Ε.Λ. γιατί το εισόδημα από ληστεία, απάτη ή εκβιασμό αναδιανέμει παρά δημιουργεί εισόδημα.

παραγωγής είναι το σύνολο των δραστηριοτήτων που προκαλούν προστιθέμενη αξία και συμβάλλουν στο ακαθάριστο εθνικό προϊόν. Κατά τον Macaffee (1980)¹ παραοικονομία είναι το 'μη καταγραφόμενο εισόδημα των συντελεστών παραγωγής που περιλαμβάνεται στο μέτρο του ΑΕΠ (GDP). Ο ορισμός αυτός περιλαμβάνει επίσης, εισόδημα από παράνομη δραστηριότητα. Η διαφορά μεταξύ του ευρέως ορισμού του Feige¹ και του στενότερου ορισμού των Tanzi-Macafee είναι ότι ο πρώτος περιλαμβάνει στοιχεία που εξ ορισμού δεν περιλαμβάνονται στους εθνικούς λογαριασμούς.

Από τον παραπάνω ορισμό είναι σαφές ότι μια δραστηριότητα που θεωρείται παραοικονομική πρέπει:

1. Να δημιουργεί προστιθέμενη αξία. Η δημιουργία όμως προστιθέμενης αξίας είναι αναγκαία αλλά όχι και ικανή συνθήκη. Υπάρχουν δραστηριότητες οι οποίες δημιουργούν προστιθέμενη αξία αλλά δεν καταγράφονται από τους Εθνικούς Λογαριασμούς και δεν θεωρούνται ότι είναι παραοικονομία, όπως π.χ. οι δραστηριότητες της νοικοκυράς.
2. Να μην καταγράφεται είτε λόγω ανεπάρκειας των υπηρεσιών των Εθνικών Λογαριασμών, είτε λόγω απόκρυψης των δραστηριοτήτων από τις οικονομικές μονάδες. Έτσι, μπορεί να λεχθεί ότι το μέγεθος της παραοικονομίας σε μια χώρα είναι θετική συνάρτηση των προσπαθειών απόκρυψης και αρνητική συνάρτηση της οργάνωσης και των δυνατοτήτων των υπηρεσιών των εθνικών λογαριασμών (Παυλόπουλος, 1987).

Η παραοικονομία διαχωρίζεται από την άτυπη οικονομία (informal economy), η οποία περιλαμβάνει δραστηριότητες στις αστικές περιοχές των αναπτυσσομένων χωρών που ξεφεύγουν από το κόστος αλλά και αποκλείονται από τα οφέλη και δικαιώματα που προβλέπονται από τους ισχύοντες νόμους και διοικητικούς κανόνες που ρυθμίζουν τις περιουσιακές σχέσεις, εμπορικές άδειες, συμβάσεις εργασίας, αποζημιώσεις, χρηματοδοτήσεις και κοινωνική προστασία (Feige, 1990). Κατά ορισμένους (Geishumy, 1979) ο όρος αυτός καλύπτει την οικιακή δραστηριότητα, εθελοντικές οργανώσεις, τις κλοπές εργαζομένων από τους χώρους εργασίας και το αδήλωτο εισόδημα από την παραγωγή αγαθών και

¹ Το ορισμό αυτό είχε υιοθετήσει ο Παυλόπουλος για στην έρευνά του για την Ελληνική οικονομία (1987).

υπηρεσιών, των οποίων η σημασία στο ΑΕΠ των σύγχρονων οικονομιών έχει αυξητική τάση². Η δραστηριότητα του μεγάλου αριθμού των (λαθρο)μεταναστών που εισρέουν στην χώρα μας μπορεί να χαρακτηριστεί ως συμμετοχή στην άτυπη οικονομία. Συχνά, η παραοικονομία (black economy) και η άτυπη οικονομία αναφέρονται ως σκιώδης οικονομία (shadow economy).

Οι Βαβούρας και Κούρτης (1991), ακολουθώντας την διάκριση επίσημης οικονομίας, παραοικονομίας και άτυπης οικονομίας, παρουσιάζουν το Σχήμα 2.1 της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας. Εδώ η παραοικονομία χωρίζεται στην αδήλωτη νόμιμη παραγωγή (το φοροδιαφεύγον εισόδημα), το αποκρυπτόμενο εισόδημα σε είδος και την παράνομη παραγωγή (Blades, 1982). Το αποκρυπτόμενο εισόδημα σε είδος είναι οι μικρές κλίμακας κλοπές (ενώ οι μεγάλης κλίμακας κλοπές είναι μεταβιβαστικές πληρωμές και δεν μετρούνται στο ΑΕΠ) και χρησιμοποίηση εξοπλισμού για ιδιωτική χρήση των εργαζομένων από τους χώρους της εργασίας που ενώ αποτελούν εισοδήματα στατιστικά υποεκτιμούνται επειδή λογίζονται σαν ενδιάμεση κατανάλωση. Η παράνομη παραγωγή είναι η παραγωγή και διακίνηση ναρκωτικών, το λαθρεμπόριο, η τοκογλυφία και άλλες δραστηριότητες που αντικρούουν τις κρατικές νομοθετικές ρυθμίσεις αλλά διεξάγονται χωρίς καταναγκασμό (unforced consent).

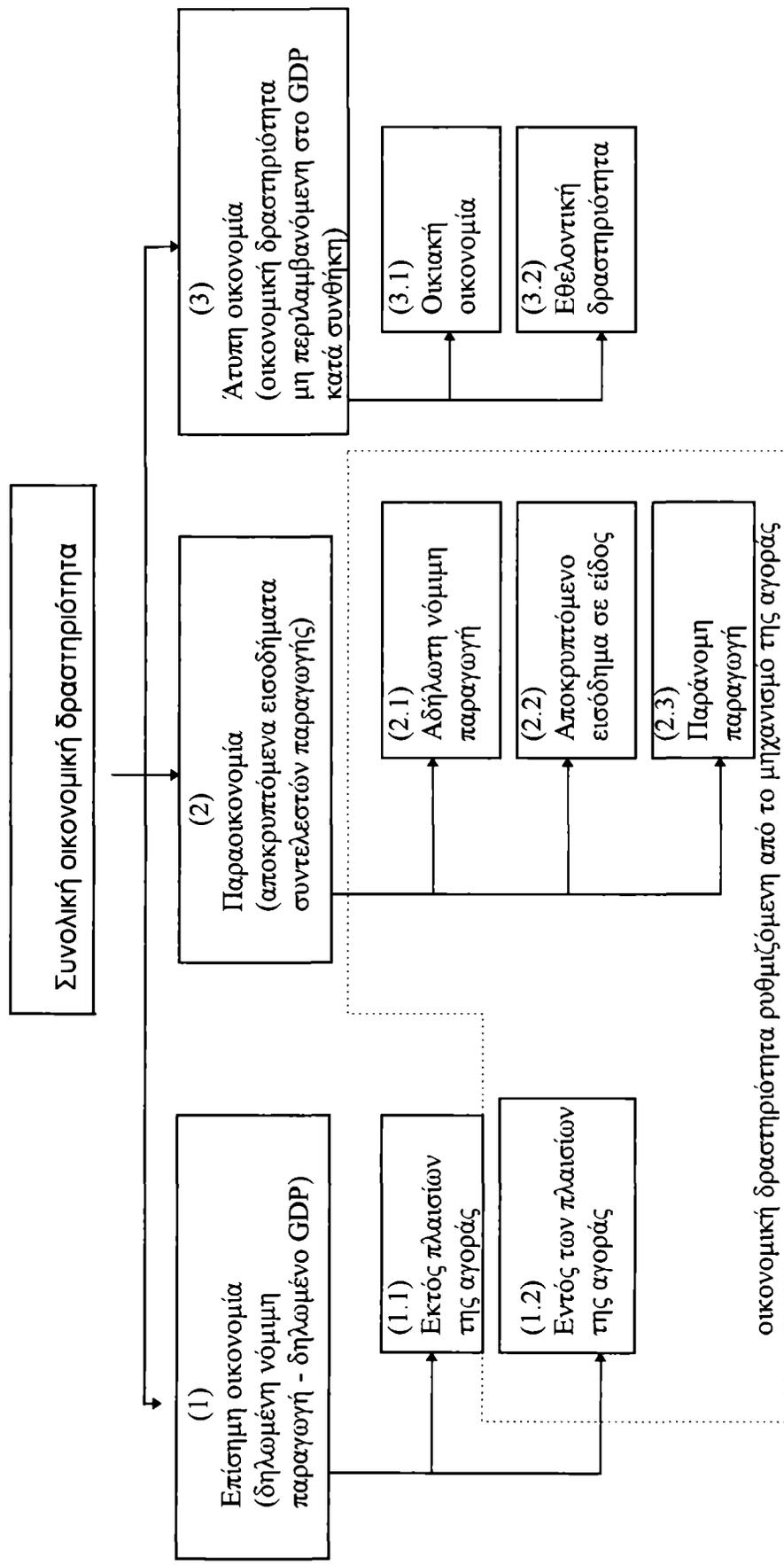
Χαρακτηριστικό των προβλημάτων που σχετίζονται με τον εννοιολογικό προσδιορισμό της παραοικονομίας είναι ότι πολύ συχνά ταυτίζεται με την φοροδιαφυγή. Ενώ ο Tanzi (1982) τόνισε ότι μπορεί να υπάρχει παραοικονομία ακόμα και σε εισοδήματα που δεν φορολογούνται, σε πολλές αναλύσεις η φοροδιαφυγή σιωπηρά ταυτίζεται με την παραοικονομία όπως αυτές του Pyle (1989) και του Cowell (1985, 1990).

¹ Ο ευρύς ορισμός υιοθετείται από τον Cowell(1990) όπως επίσης και από την Νεγρεπόντη-Δελιβάνη(1991)

² Burns, 'The Household Economy' Beacon Press, Boston 1977

Σχήμα 2.1

Διακρίσεις της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας



Ωστόσο, άλλο το μη καταγραφόμενο από την ΥΕΛ τμήμα του ΑΕΠ και άλλο το μη δηλούμενο στις οικονομικές υπηρεσίες τμήμα του ΑΕΠ. Για το λόγο αυτό ο Feige(1990) ορίζει το πρώτο ως *μη καταγραφόμενη οικονομία* (unrecorded economy) και το δεύτερο ως *μη δηλούμενη οικονομία* (unrecorded economy). Επιπλέον, κάνει διάκριση μεταξύ μη καταγραφόμενου οικονομικού εισοδήματος (unrecorded economic income) και μη δηλούμενου δημοσιονομικού εισοδήματος (unreported fiscal income)

Πριν προχωρήσουμε στην διερεύνηση της σχέσης των δύο φαινομένων θα ήταν χρήσιμο να δώσουμε έναν ορισμό της φοροδιαφυγής. Γενικά, φοροδιαφυγή θεωρείται το ποσό των άμεσων και έμμεσων φόρων που θα έπρεπε να αποδίδονται στο κράτος εθελοντικά αλλά για διάφορους λόγους αυτό δεν γίνεται. Επιπλέον, είναι οι τόκοι (ή τιμαριθμική προσαρμογή) για τους φόρους που καταβάλλονται με καθυστέρηση (Μανεσιώτης, 1990) και το ποσό των φόρων που δεν καταβλήθηκε στο κράτος λόγω φορολογικών απαλλαγών και κινήτρων, χωρίς την επίτευξη του επιδιωκόμενου αποτελέσματος (Παυλόπουλος, 1987).

Ο Μανεσιώτης (1990)¹ έχει αναλύσει συστηματικά την σχέση παραοικονομίας και φοροδιαφυγής που συνοπτικά παρουσιάζεται παρακάτω. Σύμφωνα με αυτήν την ανάλυση, η συνολική οικονομική δραστηριότητα χωρίζεται σε καταγραφόμενη και μη καταγραφόμενη (παραοικονομία) δραστηριότητα, η οποία δημιουργεί αντίστοιχα εισοδήματα που φορολογούνται άμεσα (φόρος εισοδήματος) ή έμμεσα (στην παραγωγή και κατανάλωση) και τα οποία άλλοτε δηλώνονται και άλλοτε όχι. Το σύνολο της φοροδιαφυγής περιλαμβάνει φοροδιαφυγή που αφορά την τρέχουσα οικονομική δραστηριότητα (δηλαδή τα εισοδήματα που δημιουργούνται στο τρέχον οικονομικό έτος) και φοροδιαφυγή που δεν σχετίζεται με την τρέχουσα οικονομική δραστηριότητα, όπως μεταβιβαστικές πληρωμές, φορολογία κληρονομιών, δωρεών και γονικών παροχών. Η παραοικονομία ωστόσο, αφορά την τρέχουσα οικονομική δραστηριότητα. Η ανάλυση των παραπάνω περιπτώσεων παρουσιάζεται στο Σχήμα 2.2. Δεν υπάρχει φοροδιαφυγή ούτε παραοικονομία όταν το εισόδημα δηλώνεται και η προστιθέμενη αξία καταγράφεται στους Ε.Λ. Επίσης, μια επιχείρηση δηλώνει τους έμμεσους φόρους που εισέπραξε και τα κέρδη που πραγματοποίησε. Υπάρχει παραοικονομία χωρίς φοροδιαφυγή όταν δεν επιτυγχάνεται η κατάγραφή της προστιθέμενης αξίας

¹ Β. Μανεσιώτης, 'Παροικονομία και φοροδιαφυγή, μια πρώτη διερεύνηση της μεταξύ τους σχέσης', 1990

στους Ε.Λ. αλλά οι έμμεσοι φόροι και τα κέρδη που αντιστοιχούν στις δραστηριότητες αυτές δηλώνονται και καταβάλλονται κανονικά στην εφορία. Τέτοιες περιπτώσεις είναι οι δραστηριότητες στον τομέα των υπηρεσιών που δεν καταγράφονται ακόμη από τους Ε.Λ. αλλά φορολογούνται.

Σχήμα 2.2.

Οικονομική δραστηριότητα και Εθνικοί Λογαριασμοί

Οικονομία	Καταγραφόμενη	Μη καταγραφόμενη
Δηλούμενα εισοδήματα των σ.π. που θα έπρεπε να δηλώνονται στις φορολογικές αρχές	όχι φοροδιαφυγή όχι παραοικονομία	όχι φοροδιαφυγή παραοικονομία
Μη Δηλούμενα εισοδήματα	φοροδιαφυγή όχι παραοικονομία	φοροδιαφυγή παραοικονομία

Φοροδιαφυγή χωρίς παραοικονομία έχουμε στην περίπτωση της αγροτικής παραγωγής, η οποία καταγράφεται στους Ε.Λ. όμως οι αγρότες που υποβάλλουν δηλώσεις έχουν εισοδήματα και από άλλες πηγές. Ακόμη, οι οικοδομές καταγράφονται με βάση τις οικοδομικές άδειες αλλά οι εργαζόμενοι εκεί δηλώνουν λιγότερο από το 10% του εισοδήματος τους. Η ανεπίσημη οικοδομική δραστηριότητα, τα αυθαίρετα, καταγράφεται αλλά υπάρχει 100% φοροδιαφυγή. Συναφής είναι και η περίπτωση των ασφαλιστικών επιχειρήσεων.

Τέλος, η παραοικονομία ταυτίζεται με την φοροδιαφυγή όταν τα εισοδήματα και οι έμμεσοι φόροι που φοροδιαφεύγουν συνδέονται άμεσα με την αντίστοιχη προστιθέμενη αξία που δεν καταγράφεται στους Ε.Λ ενώ θα έπρεπε. Το κίνητρο της παραοικονομίας εδώ είναι η φοροδιαφυγή και η παράκαμψη νόμων (π.χ. παράνομη απασχόληση αλλοδαπού). Το σύνολο αυτό διαφέρει από χώρα σε χώρα και είναι μεγάλο ή μικρό ανάλογα με το θεσμικό πλαίσιο, το φορολογικό σύστημα, τον βαθμό και τον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής, τον τρόπο κατάρτισης των Ε.Λ. κ.α.

Με βάση τη διάκριση της οικονομίας σε επίσημο και ανεπίσημο ή κρυφό τομέα, έχουν γίνει προσπάθειες καταγραφής των **χαρακτηριστικών** τους (Gerry, 1987). Χαρακτηριστικά του ανεπίσημου τομέα είναι το χαμηλό επίπεδο κεφαλαίου, η απλή ή ξεπερασμένη τεχνολογία έντασης εργασίας, περιορισμένη ή ανύπαρκτη συμμόρφωση με τις ρυθμίσεις του κράτους, πιστώσεις όχι από τράπεζες, χαμηλή ή ανύπαρκτη δημοσιότητα, προσωπικές σχέσεις με τους πελάτες και

προμηθευτές, ακανόνιστες ώρες εργασίας με μη τακτικούς μισθούς και διαπραγματεύσιμες τιμές.

Η Νεγρεπόντη-Δελιβάνη (1991)¹ παραθέτει έναν πίνακα με τα σημαντικότερα αντιμαχόμενα χαρακτηριστικά των δύο τομέων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.1. : Χαρακτηριστικά Του Αστικού Ανεπίσημου Και Επίσημου Τομέα	
Ανεπίσημος Τομέας	Επίσημος Τομέας
Ευκολία εισόδου	Περιορισμένη είσοδος
Υψηλός βαθμός επάρκειας πρώτων υλών	Συχνή κάλυψη των αναγκών πρώτων υλών με εισαγωγές
Οικογενειακή ιδιοκτησία των επιχειρήσεων	Εταιρική μορφή επιχειρήσεων
Μικρή κλίμακα κύκλου εργασιών	Μεγάλη κλίμακα κύκλου εργασιών
Ένταση εργασίας και προσαρμοσμένη(σ' αυτήν) τεχνολογία	Ένταση κεφαλαίου και εισαγόμενη τεχνολογία
Χωρίς παρέμβαση και ανταγωνιστικές αγορές	Προστατευμένες αγορές(με δασμούς, ποσοστώσεις και εμπορικές ευρεσιτεχνίες)
Ειδικεύσεις που αποκτιούνται έξω από το επίσημο σχολικό σύστημα	Επίσημα αποκτημένες εξειδικεύσεις συνήθως στο εξωτερικό

Πηγή: Bishwariya Sanyal and Cynthia Ferrin, 'Issues in Grassroots Development', Inter-American Foundation, October 1986, basedo in Employment, Income and Equality, International Labour Organisation, 1972.

Ακόμη, δέχεται ότι τα χαρακτηριστικά του ανεπίσημου τομέα ενισχύονται σε οικονομίες με μικρό μέγεθος επιχειρήσεων του αστικού τομέα, με μεγάλο ποσοστό αυτοαπασχόλησης² και απασχόληση στον τομέα των υπηρεσιών, με ροπή για κατανάλωση εισαγόμενων βιομηχανικών προϊόντων και σε οικονομίες όπου ο κρατικός προγραμματισμός παραγωγής και διάθεσης προϊόντων είναι αναποτελεσματικός. Η συγγραφέας τονίζει ότι όλα τα παραπάνω αποτελούν στοιχεία της ελληνικής οικονομίας.

Από μια άλλη άποψη, η ερευνητική ομάδα του ΚΕΠΕ¹ χρησιμοποιώντας στοιχεία από την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1987/1988 ερευνά τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών που παραοικονομούν συγκρίνοντας το εισόδημα και τη δαπάνη του κάθε ερευνούμενου νοικοκυριού. Παραοικονομούντα ορίζονται τα νοικοκυριά που δεν δηλώνουν ακριβώς το εισόδημά τους όταν ερωτούνται και δηλώνουν μικρότερο επειδή ένα τουλάχιστον

¹ 'Η οικονομία της παραοικονομίας στην Ελλάδα', β' έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση.

² Τα συγκριτικά στοιχεία που παρουσιάζονται στην έρευνά της , μέχρι το 1984, δείχνουν ότι η Ελλάδα είναι η χώρα με το υψηλότερο ποσοστό αυτοαπασχόλησης, μέσα στους αστικούς τομείς, με ποσοστό τρεις φορές μεγαλύτερο από το μέσο όρο (9,9%), με το υψηλότερο ποσοστό αυτοαπασχόλησης στο εμπόριο, στα εστιατόρια και ξενοδοχεία και μεγάλο στις κατασκευές και τη μεταποίηση. Οι δραστηριότητες αυτές θεωρούνται ότι υποθάλλουν υψηλό βαθμό παραοικονομίας.

τμήμα αυτού το έχουν αποκτήσει παραβιάζοντας κάποια φορολογική ή διοικητική νομική ρύθμιση. Αν η δαπάνη είναι μεγαλύτερη από το εισόδημά του τότε συμπεραίνεται ότι παραοικονομεί (εκτός από κάποιες δικαιολογημένες περιπτώσεις). Οι βασικές διαπιστώσεις της παραπάνω έρευνας είναι:

1. Η παραοικονομία συναντάται στις αστικές και λιγότερο στις αγροτικές περιοχές.

2. Μεγαλύτερη τάση για παραοικονομία έχουν τα άτομα που βρίσκονται στην αγορά εργασίας και τη μικρότερη τάση οι συνταξιούχοι.

3. Σε σχέση με το επάγγελμα του αρχηγού του νοικοκυριού μεγαλύτερη τάση για παραοικονομία παρουσιάζουν οι επιστήμονες, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι έμποροι, οι τεχνίτες, οι εργάτες κ.α. και μικρότερη οι αγρότες, τα διευθυντικά στελέχη και οι συνταξιούχοι.

4. Κατά μέσο όρο, τη μεγαλύτερη τάση για παραοικονομία έχουν τα νοικοκυριά που ο αρχηγός τους εργάζεται στο Δημόσιο (44,5%), από ότι στον ιδιωτικό (40%). Η ανάλυση, ωστόσο, δεν δείχνει με ποιόν τομέα συνδέεται η παραοικονομία.

5. Τα μεσαία νοικοκυριά παραοικονομούν περισσότερο από ό,τι τα μικρά και μεγάλα νοικοκυριά.

6. Η παραοικονομία συνδέεται με σχετικά υψηλές δαπάνες κατανάλωσης, ενδεικτικό για το που πηγαίνουν τα εισοδήματα από παραοικονομία.

7. Τα παραοικονομούντα νοικοκυριά καταναλώνουν περισσότερα εισαγόμενα αγαθά, όπως επίσης διαρκή καταναλωτικά αγαθά και εξοπλισμό.

Όπως τονίζουν οι ερευνητές, η εκτεταμένη παραοικονομία στην Ελλάδα ξεπερνάει το 30%, μεγαλώνει την διασπορά των παραοικονομούντων και είναι σχεδόν απίθανο να εντοπίζονται μόνο σε μερικά στρώματα του πληθυσμού και να αποκλείονται από άλλα.

2.2. Οι προσδιοριστικοί παράγοντες

Τα αίτια της παραοικονομίας στη βιβλιογραφία διακρίνονται σε δύο σημαντικές κατηγορίες, το φορολογικό βάρος και οι θεσμικοί έλεγχοι ή περιορισμοί, ενώ υποστηρίχτηκε (Tanzi, 1980) ότι κάθε μια από αυτές μπορεί να την παρακινήσει

¹ ΚΕΠΕ, 'Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή, Μετρήσεις και οικονομικές επιπτώσεις', Εκθέσεις 15, 1995

ανεξάρτητα. Υπάρχουν όμως και άλλοι σημαντικοί παράγοντες, όπως οι συνθήκες στην αγορά εργασίας και το καθεστώς κοινωνικής ασφάλισης που επηρεάζουν τις αποφάσεις των ατόμων να σταθμίσουν τα προσδοκώμενα οφέλη της επιλογής τους, δηλαδή την αποφυγή φόρου που θα έπρεπε να καταβάλλουν με το προσδοκώμενο κόστος, δηλαδή τον κίνδυνο να συλληφθούν και να τιμωρηθούν και αν το όφελος είναι θετικό τα άτομα φοροδιαφεύγουν. Οι κοινωνικοί παράγοντες είναι εξίσου σημαντικοί. Σπουδαιότερος μεταξύ άλλων είναι ο βαθμός αποδοχής της κρατικής εξουσίας από τα άτομα, καθοριστικός για το επίπεδο της φορολογικής ηθικής. Ένας άλλος παράγοντας είναι το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης. Εδώ υποτίθεται ότι όταν το πραγματικό διαθέσιμο κατά κεφαλήν εισόδημα είναι χαμηλό τα άτομα έχουν κίνητρα να αναζητήσουν τρόπους για να αποκτήσουν πρόσθετο εισόδημα (Frey and Weck-Hanneman, 1984). Αντίθετα όμως, σε οικονομικά αναπτυσσόμενες χώρες η παραοικονομία αυξάνεται διαχρονικά, τουλάχιστον σε ορισμένους τομείς.

Συνοπτικά οι σημαντικότεροι προσδιοριστικοί παράγοντες, με διαφορετική σπουδαιότητα σε κάθε χώρα, είναι οι ακόλουθοι:

1. Φορολογικό βάρος. Οι υψηλοί άμεσοι φόροι είναι ένα ισχυρό κίνητρο για παραοικονομία. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι το μεγαλύτερο ποσοστό της φοροδιαφυγής είναι της μορφής του οριακού φορολογικού συντελεστή γιατί αυτό είναι ένα μέτρο του φόρου που είναι δυνατόν να μην καταβληθεί, αποκρύπτοντας μέρος του συνολικού εισοδήματος (Smith, 1986). Συχνά οι υψηλοί έμμεσοι φόροι (όπως ο Φ.Π.Α.) αποτελούν πιο ισχυρό κίνητρο γιατί η φοροδιαφυγή που συνδέεται με την παραοικονομία γίνεται μετά από αναγκαία συμφωνία αγοραστών και πωλητών για το όφελος και των δύο (Παυλόπουλος, 1987). Ο φόρος εργασίας του επιχειρηματία προτείνεται ως ένας πρόσθετος προσδιοριστικός παράγοντας. Όσο υψηλότερος είναι ο φόρος εργασίας (η συμμετοχή του επιχειρηματία στην κοινωνική ασφάλιση), τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα οι επιχειρηματίες να απασχολούν αδήλωτη εργασία. Όσο μεγαλύτερο είναι το 'φορολογικό άνοιγμα', δηλαδή η διαφορά του τι πληρώνει ο εργαζόμενος, τόσο εντονότερο είναι το κίνητρο και για τους δύο να συνεργήσουν με σκοπό να λειτουργήσουν στην παραοικονομία. Έχει επισημανθεί όμως ότι η υπόθεση του φορολογικού βάρους δεν ανταποκρίνεται πάντοτε στην πραγματικότητα¹ και

¹ Βλ. B.S. Frey and H. Weck, 'Estimating the Shadow Economy: A Naive Approach', Oxford Economic Papers, 1983 ή Παυλόπουλος σελ. 51-54

υπάρχουν άλλοι σημαντικοί παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη της παραοικονομίας. Η Ελλάδα έχει τη χαμηλότερη φορολογική επιβάρυνση, ως ποσοστό στο ΑΕΠ, σε σύγκριση με όλες τις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ, εμφανίζει ωστόσο εξαιρετικά υψηλή επιβάρυνση των μισθωτών και υψηλό ποσοστό έμμεσων φόρων¹.

2. *Θεσμικοί περιορισμοί και κρατικές ρυθμίσεις.* Όπως ήδη αναφέρθηκε, σημαντικό ρόλο παίζουν οι περιορισμοί που επιβάλλονται σε ορισμένες εγκληματικές ή παράνομες οικονομικές δραστηριότητες ή οι περιορισμοί για κοινωνικά επωφελείς σκοπούς, όπως η προστασία της εργασίας και της κατανάλωσης. Ενδεικτικά, θεσμικοί περιορισμοί που επιβάλλονται σε νόμιμες οικονομικά δραστηριότητες είναι η θέσπιση κατώτατων ορίων μισθών και ημερομισθίων, η καθιέρωση αδειών εργασίας για τους αλλοδαπούς, οι όροι υγιεινής και περιβάλλοντος στην εργασία και παραγωγή κ.α. Οι οριακά κερδοφόρες επιχειρήσεις έχουν συμφέρον να παρακάμψουν αυτές τις ρυθμίσεις, κυρίως αν οι επιχειρήσεις αυτές έχουν απαρχαιωμένο εξοπλισμό και ο εκσυγχρονισμός τους είναι πολύ δύσκολος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι οικονομίες κεντρικού προγραμματισμού, όπου οι ευκαιρίες για παραοικονομική δραστηριότητα είναι πάρα πολλές επειδή απαγορεύεται η άσκηση πολλών δραστηριοτήτων (Grossman and Tremli, 1987). Ακόμα, η ισχύουσα πολιτική κοινωνικής ασφάλισης μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη της παραοικονομίας (Smith, 1981 και Parker, 1983). Οι εισφορές για την κοινωνική ασφάλιση που καταβάλλονται από εργαζόμενους και εργοδότες, λειτουργούν ως φορολογικό βάρος. Παράλληλα όμως αυξάνονται και κοινωνικές παροχές που δίνονται στους χαμηλόμισθους και άρα τους παρακινούν να δηλώσουν λιγότερο εισόδημα. Τέλος, έχει υποστηριχθεί ότι τα υψηλά επιδόματα ανεργίας υποθάλλουν την παραοικονομία επειδή πολλοί είναι αυτοί που προτιμούν να μένουν άνεργοι για να παίρνουν το επίδομα και να απασχολούνται ανεπίσημα.

Παρόλο που η επιχειρηματολογία συγκλίνει στην άποψη ότι *όσο υψηλότεροι είναι οι φόροι και όσο ασφυκτικότεροι οι περιορισμοί και ρυθμίσεις της οικονομικής ζωής τόσο μεγαλύτερη θα είναι η παραοικονομία (Frey-Weck)*, δεν αρκεί η ύπαρξη κινήτρων αν παράλληλα η συγκεκριμένη οικονομία δεν εξασφαλίζει και τις απαραίτητες ευκαιρίες². Δηλαδή, η δυνατότητα αυτή των επιχειρήσεων για

¹ Βλ. Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, Η Οικονομία της Παραοικονομίας στην Ελλάδα, 1991

² Βλ. Michael Carter, 'Issues in the Hidden Economy- A survey', The Economic Record, 1984

παράβαση των κρατικών ρυθμίσεων εξαρτάται, μεταξύ άλλων, και από το κατά πόσο υπάρχει εργατικό δυναμικό διαθέσιμο να απασχοληθεί με όρους εργασίας κατώτερους από τους επίσημα αποδεκτούς.

Οι Frey-Weck κατατάσσουν 17 χώρες του ΟΟΣΑ με βάση τα δύο παραπάνω κίνητρα και παρατηρούν ότι οι χώρες όπως το Βέλγιο, η Δανία, η Φιλανδία και η Σουηδία θα έπρεπε να έχουν σημαντική παραοικονομία, ενώ αντίθετα η Ιταλία, η Ισπανία, η Ιαπωνία και η Ελβετία ασήμαντη. Αυτό το συμπέρασμα (που αφορά και την Ελλάδα) δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα αφού οι δεύτερες χώρες έχουν μεγαλύτερη παραοικονομία από τις πρώτες. Γι' αυτό υποστηρίζεται ότι σημαντικό ρόλο παίζει και η κοινωνικοοικονομική 'περιρρέουσα' ατμόσφαιρα.

3. Δυνατότητες περιορισμού της ροπής για φοροδιαφυγή και η αναποτελεσματικότητα της δημόσιας διοίκησης. Η έκταση της φοροδιαφυγής εξαρτάται κυρίως από τη ροπή των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή και την ικανότητα των φορολογικών αρχών να περιορίζουν τη ροπή αυτή. Η ροπή των φορολογουμένων για φοροδιαφυγή προσδιορίζεται από το άνισο φορολογικό σύστημα και το μεγάλο φορολογικό βάρος, το επίπεδο της φορολογικής ηθικής, τον κίνδυνο εντοπισμού και καταδίκης και την αυστηρότητα των ποινών. Η ικανότητα της φορολογικής αρχής να περιορίζει τη ροπή για φοροδιαφυγή εξαρτάται κυρίως από το βαθμό οργάνωσης των φοροτεχνικών υπηρεσιών του κράτους, από το σύστημα βεβαίωσης και είσπραξης των φόρων, καθώς και από το κατά πόσο έχουν θεσπιστεί φόροι για τους οποίους είναι αντικειμενικά δυσχερής η εξακρίβωση και ο έλεγχος της φορολογικής βάσης. Αλλά γενικότερα, ο τρόπος λειτουργίας και η ανεπάρκεια των μηχανισμών του κράτους, που δεν ανταποκρίνονται στις σύγχρονες δραστηριότητες δημιουργούν τάση για παραοικονομία.

4. Το επίπεδο φορολογικής ηθικής. Το επίπεδο αυτό είναι η ψυχολογική στάση των ατόμων απέναντι στο κράτος δηλαδή ο βαθμός αποδοχής της κρατικής εξουσίας. Όσο χαμηλότερο είναι το επίπεδο φορολογικής ηθικής και όσο μεγαλύτερη είναι η πρόσφατη αύξηση των φόρων (και γενικότερα του δημοσιονομικού βάρους), τόσο μεγαλύτερη θα είναι η παραοικονομία. Αν ένα άτομο θεωρεί το κράτος ως καταπιεστική δύναμη που προσπαθεί να του αφαιρεί ό,τι κερδίζει, το άτομο αυτό είναι προθυμότερο να στραφεί προς την παραοικονομία, παρά αν πιστεύει ότι το κράτος αποσκοπεί στην προαγωγή της ευημερίας του. Η έρευνα των Frey-Weck κατατάσσει τις 17 χώρες του ΟΟΣΑ με

βάση το επίπεδο φορολογικής, σύμφωνα με την οποία η Ελβετία έχει τον υψηλότερο βαθμό και η Ιταλία τον μικρότερο (με σειρά βαθμού φορολογικής ηθικής είναι η Ελβετία, οι Σκανδιναβικές χώρες, η Δανία, το Η.Β., οι ΗΠΑ, Καναδάς, Ιαπωνία, Ιρλανδία, Δυτ. Γερμανία, Αυστρία, Ολλανδία, η Ισπανία, το Βέλγιο, η Γαλλία και η Ιταλία)¹. Το επίπεδο φορολογικής ηθικής σύμφωνα με έρευνες, τείνει να μειώνεται διαχρονικά.

5. *Εσωτερικοί παράγοντες - διάρθρωση και ευκαιρίες*. Πέρα από τα κίνητρα υπάρχουν και οι ευκαιρίες για την ανάπτυξη της παραοικονομίας, οι οποίες βρίσκονται σε συνάρτηση με την διάρθρωση της κάθε οικονομίας (Carter, 1984). Είναι χαρακτηριστικό ότι στο Βέλγιο, τη Δανία, την Ολλανδία και τη Σουηδία όπου το φορολογικό βάρος είναι μεγάλο, η παραοικονομία δεν ενθαρρύνεται από τη διάρθρωση των οικονομιών, σε αντίθεση με την Ιταλία και τις άλλες μεσογειακές χώρες, όπου η διάρθρωση των οικονομιών αυτών καλλιεργεί την παραοικονομία. Μερικοί εσωτερικοί παράγοντες που δημιουργούν παραοικονομία είναι²:

- το υψηλό ποσοστό μη αγροτών αυτοαπασχολούμενων στην συνολική απασχόληση
- η κατανάλωση από τους αυτοαπασχολούμενους, η οποία υπερβαίνει το επίσημα δηλωμένο εισόδημά τους
- η υψηλή συμμετοχή του τομέα των υπηρεσιών ως ποσοστό του ΑΕΠ και της απασχόλησης. Έχει διαπιστωθεί ότι το ποσοστό των υπηρεσιών είναι μεγαλύτερο στο προϊόν της παραοικονομίας συγκριτικά με αυτό της επίσημης οικονομίας (Feige, 1979) και επιπλέον ότι το 70% των αυτοαπασχολούμενων στις χώρες του ΟΟΣΑ απασχολείται στις υπηρεσίες³.
- το σημαντικό ποσοστό μικρού μεγέθους επιχειρήσεων, οι οποίες για να λειτουργήσουν καταφεύγουν σε μέσα φοροδιαφυγής.
- οι συνθήκες στην αγορά εργασίας. Οι ακαμψίες, η κακή οργάνωση και οι θεσμικοί περιορισμοί στην αγορά εργασίας επιβαρύνουν το κόστος της και παρακινούν, ιδιαίτερα τις μικρές επιχειρήσεις, να στραφούν στην 'μαύρη εργασία'. Ακόμα υποστηρίζεται ότι όσο μεγαλύτερη είναι η επίσημη ανεργία τόσο μεγαλύτερη είναι και η παραοικονομία αφού σε κατάσταση οικονομικής ύφεσης το κίνητρο για παραβίαση των κρατικών ρυθμίσεων είναι εντονότερο. Η μείωση του

¹ Για λεπτομερή παρουσίαση, βλέπε Παυλόπουλος, 'Η Παραοικονομία στην Ελλάδα' (1987)

² Περισσότερα για την περίπτωση της Ελλάδας βλέπε Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *op.cit.*

³ O.E.C.D. Employment Outlook, 1986.

επίσημου χρόνου εργασίας μπορεί να θεωρηθεί ότι περιορίζει το κόστος ευκαιρίας της απασχόλησης στην παραοικονομία (Frey, Weck and Pommerehne, 1982).

2.3. Παραοικονομία και οικονομική συμπεριφορά

Στο τμήμα αυτό επιχειρείται η ανάλυση του τρόπου με τον οποίο τα άτομα αποφασίζουν να δηλώσουν μικρότερο εισόδημα στη φορολογική αρχή, να προσφέρουν εργασία στη μαύρη οικονομία ή ν' αγοράσουν αγαθά και υπηρεσίες απ' αυτόν τον τομέα, στα πλαίσια της μικροοικονομικής θεωρίας. Δεδομένου ότι η δήλωση μικρότερου εισοδήματος στις φορολογικές αρχές είναι παράνομη, χρησιμοποιούνται τα αναλυτικά εργαλεία για να απαντηθεί το ερώτημα 'πόσο από το εισόδημά μου πρέπει να δηλώσω στις φορολογικές αρχές, με πιθανότητα να συλληθώ και να τιμωρηθώ;'

Η πρώτη θεωρητική ανάλυση της ατομικής συμπεριφοράς έγινε πολύ πρόσφατα από τους Allingham και Sandmo (1972), ωθούμενοι από τις νέες τότε, εργασίες στην οικονομική του εγκλήματος (Becker, 1968) και στην οικονομική του κινδύνου και της αβεβαιότητας (Arrow, 1970). Εξετάζοντας ένα στατικό υπόδειγμα της απόφασης ενός μεμονωμένου φορολογούμενου για αποφυγή φόρου εισοδήματος κατάφεραν να πάρουν ενδιαφέρουσες προβλέψεις για το αποτέλεσμα που έχουν οι μεταβολές των παραμέτρων της οικονομικής πολιτικής, π.χ. των φορολογικών συντελεστών και των ποινών. Η βιβλιογραφία, ωστόσο, αναπτύχθηκε σημαντικά¹, κυρίως με την αναίρεση της υπόθεσης ότι το εισόδημα είναι εξωγενώς προσδιορισμένο και τον ισχυρισμό ότι οι αποφάσεις για την προσφορά εργασίας και την φοροδιαφυγή λαμβάνονται ταυτόχρονα. Ορισμένοι, προσπάθησαν να διασώσουν κάτι από τη σαφήνεια των αποτελεσμάτων των Allingham και Sandmo με διαφορετική επιτυχία και κάνοντας, όπως έδειξε ο Cowell (1985a), ισχυρές υποθέσεις για τη φύση των ατομικών συναρτήσεων χρησιμότητας.

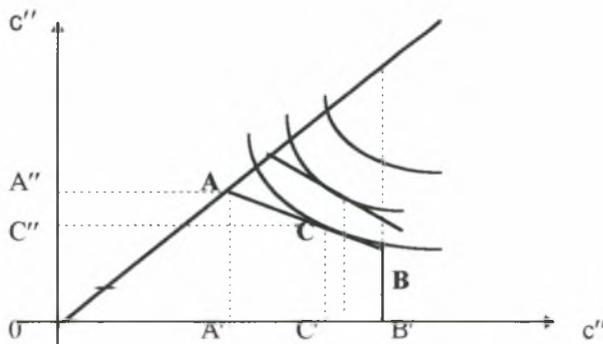
¹ Για εκτενή βιβλιογραφική επισκόπηση της θεωρίας σχετικά με την φοροδιαφυγή και την ανάπτυξη παραοικονομικών δραστηριοτήτων, βλέπε Pyle, D.J. (1989), *Tax Evasion and the Black Economy*, London: Mac-millan.

2.3.α Ένα βασικό υπόδειγμα χαρτοφυλακίου με διαφυγή φόρου εισοδήματος.

Οι υποθέσεις του βασικού μοντέλου είναι ότι 1) το άτομο έχει ένα εξωγενώς προσδιορισμένο εισόδημα το οποίο φορολογείται, 2) υπάρχει αναλογικός συντελεστής φόρου εισοδήματος τ ($0 < \tau < 1$), 3) υπάρχει σταθερή πιθανότητα εντοπισμού από τις φορολογικές αρχές της φοροδιαφυγής, ρ , ($1 - \rho$, η πιθανότητα μη εντοπισμού), 4) αν το άτομο βρεθεί ένοχο φοροδιαφυγής, θα πληρώσει ποινή πάνω στον διαφεύγοντα φόρο¹, π ($0 < \pi < 1$). Αν δηλώσει όλο το εισόδημα του, το καθαρό του εισόδημα είναι $Y(1 - \tau)$. Αν είναι ανέντιμο και δεν εντοπιστεί, το εισόδημά του είναι Y και αν εντοπιστεί $Y(1 - \tau - \tau\pi)$. Έστω ότι όλο το εισόδημα καταναλώνεται². 5) Το άτομο θεωρείται ότι δρα ορθολογικά, χωρίς ηθική (δεν έχει τύψεις συνειδήσεως επειδή δουλεύει στην παραοικονομία ή φοροδιαφεύγει), μεγιστοποιεί την αναμενόμενη χρησιμότητα, και ακολουθεί τα αξιώματα της συμπεριφοράς των von Neumann-Morgenstern σε καταστάσεις κινδύνου (απεχθάνεται τον κίνδυνο και έχει κοίλη συνάρτηση χρησιμότητας).

Η κατάσταση απεικονίζεται στο διάγραμμα 2.3. Ο οριζόντιος άξονας δείχνει την κατανάλωση όταν το άτομο φοροδιαφεύγει αλλά δεν εντοπίζεται και ο κάθετος την κατανάλωση όταν το άτομο εντοπίζεται.

Σχήμα 2.3
Η Ισορροπία του Διαφυγιά



¹ Μια σημαντική τροποποίηση του υποδείγματος των Allingham και Sandmo (οι οποίοι επέβαλλαν την ποινή στο μη δηλωθέν εισόδημα) έγινε από τον Yitzhaki (1974), ο οποίος επίβαλε την ποινή στο διαφεύγον φόρο για να εξαλείψει τις αμφισημίες των αποτελεσμάτων των συγγραφέων στο μη δηλωθέν εισόδημα από τις μεταβολές του φορολογικού συντελεστή και του εξωγενούς εισοδήματος.

² Βλ. Cowell, 'The Economics of Tax Evasion, A Survey', (1985)

Η απόσταση OA' ($=AA'$) είναι $Y(1-\tau)$ παριστάνει την κατάσταση πλήρους εντιμότητας. Η απόσταση OB' είναι Y και παριστάνει την κατάσταση πλήρους ανεντιμότητας αν δεν εντοπιστεί. Η απόσταση BB' παριστάνει τη θέση πλήρους ανεντιμότητας, αλλά εντοπισμένης και είναι $Y(1-\tau-\tau\pi)$. Το τμήμα AB παριστάνει το σύνολο των επιλογών που αντιμετωπίζει το άτομο και η κλίση της είναι π . Το άτομο θα διαλέξει την κατανάλωση μέσα στο τμήμα OAB' και η έκταση της φοροδιαφυγής εξαρτάται από τις προτιμήσεις του. Η καμπύλη αδιαφορίας για συγκεκριμένο επίπεδο αναμενόμενης χρησιμότητας που προσπαθεί να μεγιστοποιήσει ο φορολογούμενος, είναι

$$U^0 = (1-p)u(c') + pu(c'') \quad (1)$$

και ο οριακός λόγος υποκατάστασης της κατανάλωσης σε περίπτωση εντοπισμού (c'') προς την κατανάλωση σε περίπτωση μη εντοπισμού (c') στο σημείο τομής με την γραμμή των 45° είναι $1-p/p$ (στην πραγματικότητα ο $O\Lambda Y$ σε κάθε σημείο του διαγράμματος περιλαμβάνει τον όρο $1-p/p$). Στο σχήμα, η άριστη θέση είναι το σημείο C' , όπου η καμπύλη αδιαφορίας εφάπτεται με το σύνολο των ευκαιριών AB . Έτσι, από εισόδημα OB' πληρώνει $C'B'$ και διαφεύγει $A'C'$, αφήνοντας εισόδημα (= κατανάλωση) ύψους OC' , αν δεν εντοπιστεί. Αν εντοπιστεί όμως, πληρώνει όλο το φόρο $A'B'$ και επιπλέον ποινή $A''C''$ και καταλήγει με κατανάλωση OC'' .

Αν ο συντελεστής ποινής αυξηθεί το σύνολο των ευκαιριών στο σχήμα μετακινείται προς τα κάτω. Το νέο σημείο επαφής αντιστοιχεί σε χαμηλότερη καμπύλη αδιαφορίας και το ποσό της κατανάλωσης (= εισοδήματος) που είναι αντικείμενο φοροδιαφυγής, μειώνεται. Με άλλα λόγια η αύξηση του συντελεστή της ποινής μειώνει την φοροδιαφυγή. Εναλλακτικά, μια αύξηση της πιθανότητας εντοπισμού μειώνει τον οριακό λόγο υποκατάστασης, με την καμπύλη αδιαφορίας να περιστρέφεται προς τα αριστερά, μειώνοντας και πάλι το ποσό του εισοδήματος που φοροδιαφεύγει. Άρα και η αύξηση της πιθανότητας εντοπισμού μειώνει την φοροδιαφυγή¹.

Τέλος, μπορούμε να εξετάσουμε τις επιδράσεις των μεταβολών του φορολογικού συντελεστή. Αν υποθέσουμε *φθίνουσα απόλυτη απαρέσκεια*

¹ Βλ. Allingham and Sandmo (1972).

κινδύνου¹, η μείωση του φορολογικού συντελεστή μετακινεί προς τα πάνω την γραμμή του συνόλου ευκαιριών AB (με την ίδια κλίση -π), ενώ η νέα ισορροπία θα είναι ένα σημείο δεξιά του C, δηλαδή η φοροδιαφυγή αυξήθηκε σε απόλυτους όρους (αποτέλεσμα υποκατάστασης) αλλά και σαν ποσοστό του Y (αποτέλεσμα εισοδήματος)².

Ωστόσο, αν και είναι προφανές ότι η αυτή η αύξηση του εισοδήματος αυξάνει το απόλυτο ποσό της φοροδιαφυγής δεν είναι ξεκάθαρο το ποσοστό του εισοδήματος που αποκρύπτεται, το οποίο εξαρτάται από τη μορφή των καμπυλών αδιαφορίας. Το εισοδηματικό αποτέλεσμα εισάγει την αμφιβολία. Η αύξηση του εισοδήματος θα αυξήσει /αφήσει αμετάβλητο /μειώσει το μέρος του εισοδήματος που φοροδιαφεύγει αν η σχετική απαρέσκεια στην ανάληψη κινδύνου μειώνεται / παραμένει σταθερή / αυξάνεται αντίστοιχα. Η μείωση του φόρου θα ήταν μια πιο επικίνδυνη πολιτική αν η φορολογική αρχή ξανασχεδίαζε το σύστημα ποινών.

2.3.β Επεκτάσεις: Υπόδειγμα φοροδιαφυγής με ενδογενές εισόδημα.

Οι πιθανές αλληλεπιδράσεις μεταξύ της απόφασης για προσφορά εργασίας και της απόφασης για φοροδιαφυγή δεν ενσωματώνονται στο συμβατικό υπόδειγμα ανάλυσης χαρτοφυλακίου που συζητήθηκε παραπάνω, οι οποίες είναι ιδιαίτερα σημαντικές όταν ο φόρος που δεν πληρώνεται είναι φόρος επί του εισοδήματος, όπου η επιτυχής διαφυγή αυξάνει το ωρομίσθιο του εργάτη, επιδρώντας στην προσφορά εργασίας του³. Ο φορολογούμενος πρέπει να επιλέξει τώρα τις ώρες που διαθέτει για εργασία και το εισόδημα που δηλώνει στις φορολογικές αρχές (το 'χαρτοφυλάκιο' εδώ είναι η κατανομή μεταξύ φοροδιαφυγής ή όχι, ενώ η φοροδιαφυγή θεωρείται επικίνδυνη). Δηλαδή, έχει μια χρησιμότητα της μορφής $u=u(c, \ell)$, με ℓ ώρεςσχόλης. Τα αποτελέσματα συγκριτικής στατικής τώρα, είναι λιγότερα ξεκάθαρα. Όπως παρατήρησε ο Baldry (1979), αυτό συμβαίνει επειδή

¹ Αυτό σημαίνει καμπύλες αδιαφορίας τέτοιες, έτσι ώστε όταν το εισόδημα αυξάνεται η ζήτηση για αγαθά υψηλού κινδύνου(στην περίπτωση μας τη φοροδιαφυγή) να αυξάνεται, Pratt (1964), Arrow (1965).

² Αυτό είναι το αποτέλεσμα του Yitzhaki (1974). Οι Allingham and Sandmo (1972) δεν μπόρεσαν να πάρουν ένα ξεκάθαρο αποτέλεσμα γιατί αντί να κρατήσουν σταθερό το π κράτησαν το $\tau+\tau\pi$, που σημαίνει ότι μειώνοντας το τ πρέπει να αυξηθεί το π , μεγαλώνοντας την κλίση της AB.

³ Πάνω σ' αυτό το θέμα υπήρξε μεγάλη βιβλιογραφία. Για παράδειγμα οι εργασίες των Weiss (1976), Andersen(1977), Baldry (1979), Pencavel (1979), Isachsen and Storm (1980), Sandmo (1981), και Cowell (1985), περιγράφουν όλες κάπως διαφορετικές αναλύσεις του θέματος.

υπάρχουν τρεις επιδράσεις, (1) μια επίδραση στο χαρτοφυλάκιο, (2) μια επίδραση στο εισόδημα, (3) μια επίδραση στησχόλη και μπορούμε να ξέρουμε μόνο το πρόσημο της επίδρασης στο χαρτοφυλάκιο. Η αύξηση του φόρου εισοδήματος, για παράδειγμα, όταν οι ώρες εργασίας είναι πλήρως μεταβλητές, επιφέρει αποτελέσματα υποκατάστασης (η μείωση του καθαρού μισθού ενθαρρύνει τους εργάτες να διαλέξουν περισσότερησχόλη) και εισοδήματος (αν ησχόλη είναι κανονικό αγαθό, ενθαρρύνει τον εργάτη να προσφέρει περισσότερη εργασία) η επίδραση των οποίων δεν μπορεί να προσδιοριστεί. Επιπλέον, η μεταβολή του φόρου επηρεάζει την επιλογή μεταξύ φοροδιαφυγής και μη φοροδιαφυγής. Κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι αδύνατον να καταλήξουμε σε ένα συμπέρασμα σχετικά με τη συνολική επίδραση στην προσφορά εργασίας. Σ' αυτό το αποτέλεσμα κατέληξε και ο Pencavel (1979), ο οποίος χρησιμοποιώντας ένα υπόδειγμα αναλύει την επίδραση στο δηλωμένο εισόδημα που έχουν διάφορες μεταβολές των παραμέτρων (p και π) πρώτον όταν οι ώρες εργασίας μένουν σταθερές και δεύτερον όταν είναι μεταβλητές. Η αντίθεση των προβλέψεων συγκριτικής στατικής ήταν εντυπωσιακή. Οι ερευνητές, προσπαθώντας να φτάσουν σε αναμφίβολες προβλέψεις, επέβαλλαν κάποια μορφή διασπασιμότητας στη συνάρτηση χρησιμότητας ή έθεσαν τις δραστηριότητες της κανονικής και της μαύρης οικονομίας μη υποκαταστήσιμες, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία¹

Το υπόδειγμα των επιλογών των ατόμων γίνεται πιο ρεαλιστικό αν δεχτούμε ότι προσπαθώντας να διαφύγουν τους φόρους, τα άτομα πρέπει να στρέψουν τις εργασίες τους από την επίσημη στην μαύρη οικονομία. Συγκεκριμένα, αντί να αποκρύψει το ενιαίο συνολικό εισόδημα που δεν διακρίνεται ως προς την πηγή του, το άτομο εξαπατά την κυβέρνηση αναλαμβάνοντας διαφορετικές δουλειές το εισόδημα των οποίων είναι διοικητικά δύσκολο να φορολογηθεί (Cowell, 1985a). Μια τυπική εκδοχή αυτού του υποδείγματος εξετάζεται από τον Cowell (1985).

Η νέα μορφή αναμενόμενης χρησιμότητας που μεγιστοποιείται, γίνεται

$$(1-p)u(c';\ell) + p u(c''; \ell) \quad (2)$$

όπου $\ell = 1-h_0-h_1$ είναι ησχόλη, h_0 οι ώρες εργασίας στον επίσημο τομέα και h_1 οι ώρες εργασίας στον ανεπίσημο τομέα ($h_0 + h_1 = 1$)

¹ Ο Andersen (1977) υπέθεσε ότι η συνάρτηση χρησιμότητας είναι προσθετικά διασπασίμη σε εισόδημα καισχόλη, που ισοδυναμεί με την υπόθεση ότι η οριακή χρησιμότητα του εισοδήματος είναι ανεξάρτητη τηςσχόλης, αλλά δεν μπόρεσε να απολοποιήσει το πρόβλημα.

Η κατανάλωση (εισόδημα) ισούται με

$$c' = w_0 h_0 + w_1 h_1 - T(w_0 h_0) \quad \text{με πιθανότητα } 1-\rho \quad (3)$$

$$\text{ή} \quad c'' = w_0 h_0 + w_1 h_1 - T(w_0 h_0 + w_1 h_1)(1+\pi) \quad \text{με πιθανότητα } \rho \quad (4)$$

όπου w_0 και w_1 είναι οι μισθοί στον επίσημο και ανεπίσημο τομέα αντίστοιχα.

Αντικαθιστώντας τις (3) και (4) στην (2) μπορούν να λυθούν οι άριστες ποσότητες των h_0 και h_1 . Ωστόσο, όταν εξετάζονται τα αποτελέσματα συγκριτικής στατικής, πρέπει να υπολογίζονται ταυτόχρονα τα όρια h_0/h_1 και κατανάλωσης/σχόλης, κάτι αρκετά πολύπλοκο.

Ο Cowell (1985a,b), υποστήριξε ότι μπορούν να παραχθούν προβλέψεις αν υποθεθεί κάποια μορφή διασπασιμότητας μεταξύ των αποφάσεων για (1) σχόλη έναντι εργασίας, (2) εργασίας στην επίσημη οικονομία έναντι εργασίας στην παραοικονομία¹. Έδειξε ότι όταν η συνάρτηση χρησιμότητας είναι της μορφής $U(c,\ell) = \alpha(\beta(\ell)c + \gamma(\ell))$, όπου α, β, γ , είναι αύξουσες συναρτήσεις, η συνολική προσφορά εργασίας μπορεί να γραφτεί

$$h_0 + h_1 = H(w_0, T(\cdot)) \quad (5)$$

με τη συνάρτηση H να εξαρτάται όχι μόνο από το εισόδημα από εργασία. Έτσι είναι δυνατόν να προκύψουν μη αμφισβητούμενες προβλέψεις σχετικά με την προσφορά εργασίας στην μαύρη οικονομία (Πίνακας 2.2.)

Τα αποτελέσματα στην στήλη (α) υποθέτουν ελεύθερη επιλογή h_0 και h_1 . Η στήλη (β) προϋποθέτει δοσμένες h_0 και μεταβλητές h_1 (Cowell, 1981b). Στο τελευταίο υπόδειγμα δεν υπάρχει ανάγκη διασπασιμότητας της συνάρτησης χρησιμότητας, καθώς υπάρχει μόνο ένα όριο αποφάσεων, αυτό της εργασίας /σχόλης. Ακόμη όμως και σ' αυτή τη περίπτωση, η εύρεση του προσήμου απαιτεί ισχυρές υποθέσεις (π.χ. για τη σχετική απέχθεια κινδύνου) και εμπειρική γνώση (π.χ. για τη μορφή της προσφοράς εργασίας).

¹ Ένα γενικό όσο και ένα ειδικό υπόδειγμα αυτής της διαδικασίας έγινε και από τους Isachsen and Strom (1980). Η ειδική περίπτωση υποθέτει (1) μια μορφή για τη συνάρτηση χρησιμότητας και (2) πλήρη κατάσχεση όλων των εισοδημάτων της μαύρης οικονομίας όταν συλλαμβάνονται.

Πίνακας 2.2.

Αποτελέσματα Συγκριτικής Στατικής στο υπόδειγμα του Cowell

Μεταβολή	Επίδραση στην προσφορά της 'μαύρης εργασίας'	
	(α) χωρίς περιορισμό ωρών	(β) με περιορισμό ωρών
τ	$> 0^1$	$> 0^3$
π	< 0	$?^4$
w_0	$< 0^1$	$< 0^3$
w_1	$> 0^2$	$?$
ρ	< 0	$?^4$

Παρατηρήσεις: 1. Απαιτεί μειούμενη απόλυτη απέχθεια του κινδύνου, αυξανόμενη σχετική απέχθεια του κινδύνου και οπισθοδρομούσα ή κάθετη καμπύλη προσφοράς εργασίας. 2. Απαιτεί μειούμενη απόλυτη απέχθεια του κινδύνου και αυξανόμενη σχετική απέχθεια του κινδύνου. 3. Απαιτεί ησχόλη να είναι ανώτερο αγαθό. 4. < 0 αν η προσφορά εργασίας έχει θετική κλίση, αλλά > 0 αν η προσφορά εργασίας είναι οπισθοδρομούσα.

2.3.γ Επεκτάσεις: Αλληλεπίδραση Μεταξύ Οικονομικών Παραγόντων

Μια σημαντική κριτική που ασκήθηκε στα τυπικά υποδείγματα ατομικής φορολογικής συμπεριφοράς είναι ότι οι αποφάσεις των ατόμων λαμβάνονται ανεξάρτητα από των άλλων, δεν επηρεάζουν τις πιθανότητες που έχουν να συλληφθούν, την ποινή τους αν συλληφθούν και ούτω καθεξής.

Παρότι η παραπάνω κατάσταση φαίνεται ρεαλιστική και εξυπηρετεί αναλυτικούς σκοπούς, υπάρχουν περιπτώσεις όπου η δήλωση ενός φορολογούμενου συγκεκριμένου ύψους εισοδήματος στις φορολογικές αρχές επηρεάζει την απόφαση των φορολογικών αρχών να ξεκινήσουν έναν έλεγχο. Υπάρχει δηλαδή πιθανότητα (α) οι φορολογικές αρχές να μπορούν να συλλέξουν πληροφορίες από τις φορολογικές δηλώσεις και να κατηγοριοποιήσουν τους φορολογούμενους και (β) οι φορολογούμενοι να αναγνωρίσουν ότι η κατανομή των αποδόσεων από την φοροδιαφυγή (που εξαρτώνται από τους παραμέτρους ρ και π) επηρεάζονται από τις ενέργειες τους και να δράσουν αναλόγως. Ακόμη, στο μέτρο που το κάθε άτομο έχει κάποια πληροφόρηση για την πολιτική εντοπισμού που ακολουθείται από τις φορολογικές αρχές, η ανάλυση επεκτείνεται παραπέρα. Ο Sproule (1985) μελέτησε πως επηρεάζονται οι αποφάσεις των φορολογούμενων όταν η διαθέσιμη πληροφόρηση, η σχετική με τις παραμέτρους του φορολογικού συστήματος, είναι ατελής, δείχνοντας ότι η διαθεσιμότητα των πληροφοριών είναι ένας παράγοντας που επηρεάζει την απόφαση να δουλέψει κανείς στην παραοικονομία. Ο Corchon (1984) εξετάζει ένα απλό παίγνιο μεταξύ του φορολογούμενου και της φορολογικής αρχής στο οποίο υπάρχουν δύο καθαρές στρατηγικές, διαφυγή/μη διαφυγή και έλεγχος/μη έλεγχος, δείχνοντας ότι

δεν υπάρχει ισορροπία με τις καθарές στρατηγικές αλλά μόνο με μικτές στρατηγικές όταν ο φόρος που αναμένεται να πληρώσει ο φορολογούμενος ισούται με το επίσημο φορολογικό βάρος, ενώ τα δημόσια έσοδα είναι αύξουσα συνάρτηση του φορολογικού βάρους. Η χρησιμότητα της θεωρίας των παιγνίων για διαμόρφωση άριστων στρατηγικών για την φορολογική αρχή έχει επίσης προταθεί από τους Reinganum και Wild (1984) και Graetz, Reinganum και Wilde (1984). Οι Reinganum και Wilde (1984) ερευνούν τη διαδικασία με την οποία ο φορολογούμενος και η φορολογική αρχή επιτυγχάνουν στρατηγικές ισορροπίας σε σχέση με τον εντοπισμό και τη δήλωση. Το παίγνιο χαρακτηρίζεται από ασυμμετρίες στην πληροφόρηση. Κάθε φορολογούμενος γνωρίζει το πραγματικό του εισόδημα αλλά η φορολογική αρχή δύναται να το ανακαλύψει μόνο με την ανάληψη ελέγχου. Η αρχή πρέπει να αποφασίσει με βάση το δηλωμένο εισόδημα του ατόμου αν θα ξεκινήσει έλεγχο ή όχι¹. Σε κατάσταση ισορροπίας, οι φορολογούμενοι με τα μεγαλύτερα εισοδήματα δηλώνουν λιγότερο εισόδημα σπανιότερα από αυτούς με τα χαμηλότερα πραγματικά εισοδήματα και η προσπάθεια εντοπισμού από τις φορολογικές αρχές μειώνεται όσο μεγαλύτερο γίνεται το δηλωμένο εισόδημα. Η παραπάνω ανάλυση απαιτεί για τον χαρακτηρισμό των φορολογούμενων ως πιθανούς φοροφυγάδες, τη χρησιμοποίηση και άλλων πληροφοριών που συνδέονται με το εισόδημα, για παράδειγμα το επάγγελμα.

Όσον αφορά την αλληλεπίδραση των ατόμων που φοροδιαφεύγουν, υπάρχουν ενδείξεις ότι τα άτομα είναι πιθανότερο να φοροδιαφεύγουν αν γνωρίζουν (ή νομίζει) ότι φοροδιαφεύγουν και οι άλλοι. Για παράδειγμα αν η φοροδιαφυγή είναι διαδεδομένη, τα άτομα μπορεί να νομίζουν ότι είναι δίκαιο να κάνουν το ίδιο, ενώ αν είναι λίγοι αυτοί που φοροδιαφεύγουν μπορεί να αισθάνονται ότι πρέπει να δηλώσουν όλα τα εισοδήματά τους. Οι Benjamini και Maital (1985), ο Schlicht (1985) και ο Gordon (1987) προσπάθησαν να φτιάξουν υποδείγματα γι' αυτή τη περίπτωση.

Οι Benjamini και Maital (1985), χρησιμοποιούν μια συνάρτηση της μορφής,

$$U = (-B + AN)X + CN$$

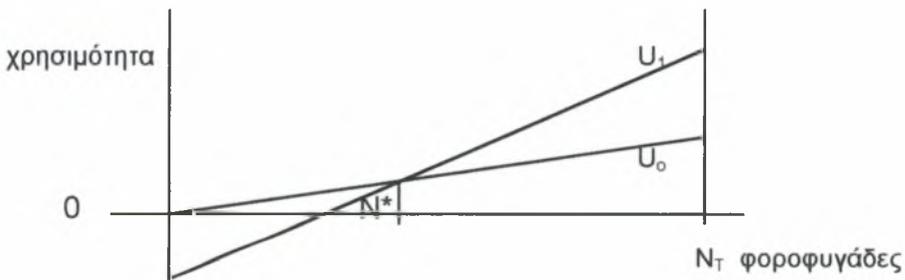
¹ Σύμφωνα με τον Cowell (1984), η ανάλυση των Reinganum και Wilde ενδείκνυται για αποφάσεις σχετικά με την φοροδιαφυγή, ενώ η ανάλυση του Corchon αφορά και αποφάσεις για το αν το άτομο θα δουλέψει στην παραοικονομία ή όχι.

όπου B είναι το στίγμα ή το ψυχικό κόστος της φοροδιαφυγής, A η μείωση του στίγματος εξαιτίας κάθε άλλου ατόμου που φοροδιαφεύγει, N ο αριθμός των άλλων ατόμων που φοροδιαφεύγουν, $X=0$ όταν το άτομο δεν φοροδιαφεύγει και $X=1$ αν φοροδιαφεύγει, C η αρνητική χρησιμότητα του ατόμου από την φοροδιαφυγή των άλλων (εδώ υποτίθεται $C > 0$, δηλ. υπάρχει όφελος από τη φοροδιαφυγή των άλλων)

Όλα τα άτομα έχουν ταυτόσημες συναρτήσεις χρησιμότητας, όπως φαίνεται στο σχήμα 2.4 με $U_0=CN$ όταν το άτομο αποφασίσει να μην φοροδιαφύγει και $U_1=-B+(A+C)N$ όταν το άτομο αποφασίσει να φοροδιαφύγει.

Το υπόδειγμα έχει ευσταθή λύση όταν $N=0$. Αν ένα άτομο αποφασίσει να φοροδιαφύγει θα υποστεί το στίγμα B . Η χρησιμότητα είναι υψηλότερη για όλους αν δεν φοροδιαφεύγουν, $0 < N < N^*$ και η ισορροπία παραμένει στο $N=0$. Αν όμως ο αριθμός των φοροφυγάδων ξεπεράσει το N^* , τότε όλοι θα είναι καλύτερα αν φοροδιαφεύγουν και η ευσταθής λύση γίνεται $N=N_T$ (όλοι οι φορολογούμενοι φοροδιαφεύγουν). Η ισορροπία στο $N=N^*$ είναι ασταθής. (Ο Schilt, 1985 έδειξε ότι είναι δυνατό να προκύψει μια ευσταθής λύση μεταξύ μηδέν και N_T . Ο Gordon, 1987 προσπάθησε να συνδυάσει την προσέγγιση των Benjamini και Maital με αυτήν του Schlicht, παράγοντας πολλές διαφορετικές ισορροπίες).

Σχήμα 2.4
Συναρτήσεις χρησιμότητας με αλληλεξάρτηση των φορολογουμένων



Τέλος, καταλήγουν στο συμπέρασμα, ότι αυτό το υπόδειγμα δείχνει ότι τα επαυξητικά μέτρα κατά της φοροδιαφυγής μπορεί να είναι αναποτελεσματικά αν καθιερωθεί ο κανόνας 'όλοι φοροδιαφεύγουν'. Αλλά μια μείωση των φοροφυγάδων σε λιγότερους από N^* , κάνει μη αναγκαίες τις περαιτέρω προσπάθειες μείωσης της φοροδιαφυγής.

Τα υποδείγματα αυτά δείχνουν ότι η μεγέθυνση της παραοικονομίας αποδυναμώνει την ισχύ των φορολογικών νόμων και ενθαρρύνει την διάδοσή

της. Η παραπάνω συζήτηση όμως, υπερβαίνει τα θέματα αυτής της υποενότητας και επεκτείνεται σε θέματα πολιτικής κατά της φοροδιαφυγής.

2.3.δ Συμπεράσματα

Συνολικά, τα θεωρητικά υποδείγματα για την παραοικονομία (σε συνάρτηση με την φοροδιαφυγή), αν και έχουν αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια, δεν μπορούν να παράσχουν ευκρινείς προβλέψεις σχετικά με τις επιδράσεις πολλών από τους παράγοντες που θεωρείται ότι ωθούν το φαινόμενο. Όπως υποστήριξε ο Pencavel(1979), '...η φιλολογία αυτή χρειάζεται...μια υγιή έγχυση εμπειρικής δουλειάς για να αντιμετωπίσει αυτές τις υποθέσεις με πραγματικές συμπεριφορές και για να διαλύσει τις αμφισημίες.'

Η εμπειρική δουλειά είναι το αντικείμενο του επόμενου κεφαλαίου και όπως θα διαπιστώσουμε, δεν είναι τόσο εύκολη.

3. ΜΕΘΟΔΟΙ ΜΕΤΡΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Η παραοικονομία δεν αποτελεί το ορατό τμήμα της οικονομικής δραστηριότητας και γι' αυτό δεν μπορεί να μετρηθεί άμεσα. Είναι όμως μετρήσιμη μεταβλητή στο βαθμό που αφήνει ενδείξεις στους οικονομικούς δείκτες. Οι ερευνητές στην προσπάθειά τους να εκτιμήσουν το μέγεθος του φαινομένου χρησιμοποιούν διάφορες μεθόδους για κάθε μια από τις οικονομικές δραστηριότητες στις οποίες είναι δυνατόν να εμπλέκεται η παραοικονομία. Γι' αυτό και γίνεται αποδεκτό ότι η εμπειρική προσέγγιση είναι αρκετά δύσκολη και οι πολυάριθμες μέθοδοι εκτίμησής της την υποεκτιμούν (Isachsen, Klovland and Strom, 1982).

Οι μέθοδοι εκτίμησης της παραοικονομίας μπορούν να κατηγοριοποιηθούν με διάφορα κριτήρια. Ο O'Higgins¹ τις διακρίνει μεταξύ μικροπροσεγγίσεων και μακροπροσεγγίσεων. Οι πρώτες χρησιμοποιούν δεδομένα (όπως οι φορολογικές δηλώσεις, οι έρευνες οικογενειακών προϋπολογισμών και ειδικές έρευνες) που αναφέρονται στα άτομα με στόχο τον εντοπισμό παραοικονομικών δραστηριοτήτων μέσω ερωτηματολογίων. Οι δεύτερες βασίζονται σε αποκλίσεις των μεγεθών όπως ο πληθυσμός και το μέγεθος του εργατικού δυναμικού, το εθνικό εισόδημα, η δαπάνη και η νομισματική κυκλοφορία. Μια άλλη διάκριση είναι αυτή των άμεσων και έμμεσων μεθόδων. Παρακάτω εξετάζονται οι σημαντικότερες διακρίσεις τους.

3.1 Άμεσες μέθοδοι

Οι μέθοδοι αυτές είναι μικροπροσεγγίσεις και στηρίζονται στην δειγματοληπτική έρευνα με στόχο τον έλεγχο της συμμόρφωσης προς το ισχύον θεσμικό πλαίσιο. Μέσω σχεδιασμένων εθελοντικών συνεντεύξεων ή ερωτηματολογίων, διερευνάται η συμπεριφορά των ατόμων του επιλεγμένου δείγματος. Διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: (1) Μέθοδοι των εκούσιων συνεντεύξεων και ερωτηματολογίων. Τα άτομα του δείγματος ερωτώνται κατά πόσο σε μια δεδομένη περίοδο ανέπτυξαν παραοικονομική δραστηριότητα στην

¹ O'Higgins, 'Measuring the Hidden Economy: A Review of Evidence and Methodology' OCPU, 1980

αγορά αγαθών ή συντελεστών παραγωγής. Μερικές χώρες στις οποίες έχουν εφαρμοστεί με επιτυχία είναι η Σουηδία¹, η Νορβηγία², η Ιταλία³ και η Δανία⁴.

(2) Μέθοδοι αναγκαστικού ελέγχου της συμμόρφωσης προς του θεσμούς του κράτους. Οι αρμόδιες αρχές προσπαθούν να αποκαλύψουν το μέγεθος του αποκρυπτόμενου εισοδήματος με φορολογικό έλεγχο και την απειλή αυστηρών ποινών. Ο φορολογικός έλεγχος έχει εφαρμοστεί στη Γαλλία και στις ΗΠΑ (η έρευνα που έγινε σε σχέση με τους αυτοαπασχολούμενους έδειξε ότι αντιπροσώπευαν το 44% του αδήλωτου εισοδήματος). Η χρησιμότητα των άμεσων μεθόδων είναι πολύ περιορισμένη λόγω ορισμένων προβλημάτων (Carter, 1989) όπως α) το μεγάλο κόστος και τη χρονοβόρα διαδικασία που απαιτούν, β) τη μη τακτική διεξαγωγή που επιτρέπει μόνο σημειακές εκτιμήσεις και τη διαχρονική εξέλιξη της παραοικονομίας, γ) την αμφίβολη αξιοπιστία των ερευνών λόγω της μεροληψίας δείγματος (αφού τα άτομα που παραοικονομούν αρνούνται να απαντήσουν στα ερωτηματολόγια) και της μεροληψίας απάντησης (και αν ακόμα απαντούν δεν αποκαλύπτουν ολόκληρη την δραστηριότητά τους). Τέλος, η ποιότητα των αποτελεσμάτων των άμεσων μεθόδων εξαρτάται και από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διενεργούνται (μορφή και διάρκεια της συνέντευξης, διατύπωση του ερωτηματολογίου, κ.α.).

3.2. Έμμεσες Μέθοδοι

Δεδομένου του προβλήματος συλλογής μικροοικονομικών στοιχείων, μέσω δειγματοληπτικών ερευνών ή απογραφών, οι ερευνητές έχουν αναπτύξει έναν αριθμό έμμεσων μεθόδων. Αυτές είναι κυρίως μακροοικονομικές προσεγγίσεις και βασίζονται στα 'ίχνη' που αφήνει η παραοικονομία σε διάφορες σφαίρες της μετρούμενης οικονομικής δραστηριότητας. Σε αντίθεση με τις δύο άμεσες, οι έμμεσες μέθοδοι διακρίνονται σε τέσσερις κατηγορίες: (1) τη μέθοδο των αποκλίσεων μεταξύ εισοδήματος και δαπάνης (the expenditure-income discrepancy), (2) τη μέθοδο των αποκλίσεων μεταξύ επίσημου και θεωρούμενου ως πραγματικού ποσοστού συμμετοχής του εργατικού δυναμικού (the employment census method), (3) τις μεθόδους των νομισματικών δεικτών (the

¹ Hansson (1980, 1982)

² Isachsen, Klouland and Strom, 1982 και Isachsen and Strom, 1985.

³ CENSIS, 1976

⁴ Μια προσπάθεια για την εφαρμογή αυτής της μεθόδου στη Δανία έγινε από τον Mogensen (1985), όπου αναφέρει σαν κατώτερη εκτίμηση για το 1984 το 5,5% του ΑΕΠ

monetary aggregates method) και (4) τις μεθόδους των οικονομικών υποδειγμάτων (soft modelling). Κάθε μια από τις μεθόδους παρουσιάζει διαφορετικά ισχυρά και αδύνατα σημεία και καμία δεν πλησιάζει την τελειότητα. Παρακάτω, γίνεται μια συνοπτική παρουσίαση των μεθόδων αυτών.

3.2.α Η διαφορά των στατιστικών Εθνικής Δαπάνης και Εθνικού Εισοδήματος

Η μέθοδος αυτή εφαρμόζεται σε μακροοικονομικό και σε μικροοικονομικό επίπεδο. Και στις δύο περιπτώσεις το μέγεθος παραοικονομίας τεκμαίρεται από την 'αρχική διαφορά' (δηλαδή η διαφορά πριν από τις προσαρμογές που γίνονται από τις εθνικές στατιστικές υπηρεσίες) μεταξύ του εθνικολογιστικά μετρούμενου εισοδήματος, που είναι μικρότερο επειδή υπάρχει εισόδημα που δεν δηλώνεται ή δεν καταγράφεται από τις αρμόδιες υπηρεσίες, και της δαπάνης, που αντανακλά αυτό το επιπλέον εισόδημα.

Σε μακροοικονομικό επίπεδο, το μέγεθος του ΑΕΠ (GDP) μπορεί να υπολογιστεί με τρεις μεθόδους: τη μέθοδο της δαπάνης, με την οποία εκτιμάται το σύνολο της τελικής δαπάνης του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα και η καθαρή τελική δαπάνη του εξωτερικού τομέα, τη μέθοδο του εισοδήματος, με την οποία εκτιμάται το σύνολο των εισοδημάτων των συντελεστών παραγωγής και τη μέθοδο της παραγωγής, με την οποία εκτιμάται η συνολική παραγωγή της οικονομίας. Οι υπολογισμοί αυτοί πρέπει να δίνουν το ίδιο ύψος του ΑΕΠ όμως η ύπαρξη στατιστικών σφαλμάτων κάνει την ισότητά τους αδύνατη. Αποκλίσεις όμως μπορεί να προέρχονται και από δραστηριότητες που δημιουργούν εισοδήματα τα οποία δεν δηλώνονται ή δεν μετρούνται, οι οποίες επηρεάζουν με διαφορετικό βαθμό τα μέτρα του ΑΕΠ. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της δαπάνης και του εισοδήματος, αν υποθεθεί ότι η δαπάνη δεν μπορεί να αποκρυφτεί αλλά υποκρύπτεται το εισόδημα, η απόκλιση αυτή μπορεί να αποτελέσει ένα μέτρο μέτρησης της παραοικονομίας. Η εκτίμησή της για τις περιπτώσεις που έχει χρησιμοποιηθεί¹ θεωρείται ότι δίνει μετρήσεις κάτω από το κατώτατο όριο (περίπου 3%). Αυτό συμβαίνει γιατί η 'δημοσιονομική' μέθοδος έχει σημαντικά μειονεκτήματα όπως α) οι εθνικολογιστικές εκτιμήσεις της δαπάνης και του εισοδήματος συνδέονται με προβλήματα και σημαντικά στατιστικά σφάλματα που επηρεάζουν το μέγεθος της απόκλισης. Έτσι υπάρχει ο κίνδυνος τα στατιστικά

σφάλματα να θεωρηθούν ως παραοικονομία, κάτι που οδηγεί σε εσφαλμένες εκτιμήσεις (στη περίπτωση της Σουηδίας το συνολικό εισόδημα υπερβαίνει τη δαπάνη υπονοώντας αρνητική παραοικονομία, γεγονός που αποδόθηκε σ' αυτά τα προβλήματα, Weck-Hannemann and Frey, 1985) και β) η εκτίμηση του ΑΕΠ με βάση τη εισοδηματική μέθοδο εξαρτάται και από τα φορολογικά δεδομένα γιατί δεν καταγράφει τα εισοδήματα που φοροδιαφεύγουν.

Η παραοικονομία όμως επηρεάζει και το μέγεθος της συνολικής δαπάνης. Γι' αυτό το λόγο η μέθοδος της απόκλισης εφαρμόζεται σε μικροοικονομικό επίπεδο, εκτιμώντας την απόκλιση μεταξύ εισοδήματος και δαπάνης των μεμονωμένων νοικοκυριών, μέσω των Ερευνών Οικογενειακών Προϋπολογισμών (Family Expenditure Survey)². Οι ΕΟΠ γίνονται με την συλλογή στοιχείων που αφορούν τις καταναλωτικές δαπάνες και το εισόδημα των νοικοκυριών ενός προεπιλεγμένου αντιπροσωπευτικού δείγματος. Ένα βασικό πρόβλημα μ' αυτήν την προσέγγιση είναι κατά πόσο τα στοιχεία των δειγματοληπτικών ερευνών είναι αξιόπιστα, δεδομένου ότι αν τα άτομα εμπλέκονται σε παραοικονομικές δραστηριότητες μπορούν είτε να μην απαντήσουν καθόλου, είτε να δώσουν εσφαλμένα στοιχεία. Αυτό το επιχείρημα είναι ιδιαίτερο δυνατό στην περίπτωση των εισοδηματικών στοιχείων των αυτοαπασχολούμενων.

Επίσης, μπορεί να γίνει σύγκριση της δαπάνης των ΕΟΠ με την αντίστοιχη των ΕΛ. Υποθέτοντας ότι τα άλλα μεγέθη τη εθνικής δαπάνης εκτιμώνται αξιόπιστα από τους ΕΛ, τότε αν η ιδιωτική κατανάλωση των ΕΟΠ υπερβαίνει της αντίστοιχης των ΕΛ, η διαφορά είναι το ύψος της παραοικονομίας. Η υπόθεση ότι οι ΕΛ υποεκτιμούν μόνο το μέγεθος της ιδιωτικής κατανάλωσης είναι αμφιλεγόμενη.

Γενικά, θεωρείται ότι η αποτελεσματικότητα των μικροοικονομικών μεθόδων περιορίζονται από την αμφιλεγόμενη αξιοπιστία των δειγματοληπτικών ερευνών.

¹ Για το H.B. Macafee, 1980 και O'Higgins, 1980, για τις ΗΠΑ, Park, 1979 και Molefsky, 1982.

² Η μέθοδος είχε χρησιμοποιηθεί αρχικά στο Βέλγιο από τους Frank(1972,1976), Frank et all(1977), και αργότερα ιδιαίτερα στο Η.Β. από τους Macaffe, 1980, Dilton and Morris, 1981, Feige, 1981, O'Higgins, 1980, 1981b, 1984, Matthews, 1983, Smith, 1986, αλλά και στη Δανία (Frey and Pommerehne, 1982), στο Ισραήλ (Tanzi, 1982b), στη Σουηδία (Hansson, 1982), και στις ΗΠΑ (Molefsky, 1982).

3.2.β Η Απόκλιση Μεταξύ του Επίσημου και του Πραγματικού Εργατικού Δυναμικού.

Η παραοικονομία μπορεί να θεωρηθεί ότι αφήνει ίχνη στην αγορά εργασίας μέσω μιας διαχρονικά μείωσης των ποσοστών συμμετοχής του εργατικού δυναμικού στην επίσημη οικονομία μιας χώρας. Επίσης ενδείξεις για την παραοικονομία μπορούν να αντληθούν συγκρίνοντας τα αντίστοιχα ποσοστά συμμετοχής μιας χώρας με άλλες χώρες όπου η παραοικονομία θεωρείται μικρότερη. Αν υποθεθεί ότι το εργατικό δυναμικό παραμένει σταθερό διαχρονικά, η μείωση του ποσοστού συμμετοχής μπορεί να θεωρηθεί σαν ένδειξη αυξημένης παραοικονομικής δραστηριότητας¹. Σημαντικές όμως είναι οι αδυναμίες που συνδέονται μ' αυτήν την μέθοδο και την κάνουν, κατά ορισμένους, την περισσότερο ατελή μέθοδο (Smith, 1986). Τέτοιες αδυναμίες είναι ότι 1) οι διαφορές στο ποσοστό συμμετοχής μπορεί να οφείλονται και σε άλλες αιτίες, άσχετες με την παραοικονομία, 2) μεγάλο ποσοστό αυτών που εργάζονται στην επίσημη οικονομία, εργάζονται και στην παραοικονομία και έτσι το επίσημο ποσοστό συμμετοχής του εργατικού δυναμικού δεν μειώνεται. Γι' αυτό έχει επισημανθεί ότι η εκτίμηση της παραοικονομίας πρέπει να γίνεται σε ώρες εργασίας, αφού η κρυφή ή δευτερεύουσα εργασία επηρεάζει τον χρόνο απασχόλησης και όχι τον αριθμό των απασχολούμενων. 3) η μέτρηση του προϊόντος της παραοικονομίας μέσω αυτής της μεθόδου απαιτεί γνώση της παραγωγικότητας της, ενώ η υπόθεση για ίδια παραγωγικότητα μεταξύ επίσημου και ανεπίσημου τομέα δεν είναι ασφαλής (βλ. Παυλόπουλος, 1987).

3.2.γ Οι Μέθοδοι των Νομισματικών Δεικτών

Οι νομισματικές μέθοδοι είναι οι πιο αναπτυγμένες έμμεσες προσεγγίσεις της παραοικονομίας και υπάρχουν σε διάφορες παραλλαγές. Έχουν εφαρμοστεί πολύ στις εμπειρικές έρευνες αλλά έχουν γίνει και αντικείμενο σκληρής κριτικής. Χρησιμοποιούνται νομισματικά στατιστικά στοιχεία για τον εντοπισμό ενδείξεων παραοικονομίας στον νομισματικό τομέα της οικονομίας. Με βάση την υπόθεση της ανωνυμίας που συνεπάγεται το ρευστό χρήμα, οι συναλλαγές στην

¹ Τέτοιες μελέτες έγιναν για την Ιταλία, Contini (1981) και Del Boca (1981) και για τις ΗΠΑ, O'Neil (1983).

παραοικονομία διενεργούνται κατά κανόνα σε μετρητά¹. Έτσι, μια αύξηση της παραοικονομίας θα εκδηλωθεί δια μέσω της κυκλοφοριακής ταχύτητας του χρήματος ή του λόγου μετρητών προς καταθέσεις όψεως.

Μια πρώτη προσέγγιση είναι η μέθοδος της κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων μεγάλης ονομαστικής αξίας. Η αύξηση της κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων μεγάλης αξίας, πέρα από το κανονικό επίπεδο, μπορεί να αποτελέσει ένδειξη για αύξηση των κρυφών συναλλαγών². Η μέθοδος αυτή είναι πολύ απλή και χρησιμοποιεί μη επαρκώς ελεγμένες υποθέσεις, δεν μπορεί να δώσει πληροφορίες για τη δομή της παραοικονομίας (σε ποιες περιοχές συγκεντρώνεται και ποιοι εμπλέκονται σ' αυτή) και αποτυγχάνει να λάβει υπόψη της τις μεταβολές του πληθωρισμού στη διακράτηση ρευστών. Πράγματι, σε περίοδο πληθωρισμού η αξία των τραπεζογραμματίων τείνει να αυξάνεται με ρυθμούς υψηλότερους του πληθωρισμού, γεγονός που είναι άσχετο με την εξέλιξη της παραοικονομίας. Αυτές οι κριτικές έχουν γίνει και στις πιο εκλεπτυσμένες μεθόδους. Τέτοιες μέθοδοι παρουσιάζονται παρακάτω.

Η μέθοδος Guttmann, ή η σταθερή σχέση μετρητών προς καταθέσεις

Η μέθοδος αυτή συνδέεται με τους Cagan (1958)³ και Guttman (1977). Ο Guttman υποστήριξε ότι η παραοικονομία είναι απόρροια των κρατικών περιορισμών και της υψηλής φορολογίας που επικρατούν στην οικονομία. Δεδομένης μιας υπόθεσης ενός σταθερού λόγου μετρητών προς καταθέσεις ως προς ένα έτος βάσης κατά το οποίο δεν υπήρχε παραοικονομία, η αύξηση αυτού του λόγου δίνει το μέγεθος της παραοικονομίας. Το επιχείρημα είναι ότι τα άτομα με στόχο να αποκρύψουν το εισόδημα που δημιουργούν στην παραοικονομία, προτιμούν να πληρώνονται σε μετρητά και ότι χωρίς κάποια αύξηση της κυκλοφοριακής ταχύτητας του χρήματος ή μείωση του επιπέδου των καταθέσεων ο λόγος μετρητά προς καταθέσεις θα αυξηθεί. Συνοπτικά η διαδικασία υπολογισμού του εισοδήματος της παραοικονομίας είναι η ακόλουθη:

¹ Η υπόθεση αυτή ελέγχθηκε εμπειρικά στο ΗΒ (Miller,1979) και στη Νορβηγία (Isachen,Klovland,Storm,1982), όπου το 71% και 80% αντίστοιχα, των συναλλαγών στην παραοικονομία διενεργούνταν σε μετρητά.

² Ο Ross (1979) για τις ΗΠΑ, μεταξύ 1966-1978, έδειξε ότι η κυκλοφορία των \$100 ήταν υψηλότερη του 250%, ενώ του συνολικού νομίσματος ήταν 125%.

³ Μια από τις πρώτες μελέτες που εξέτασαν την ζήτηση μετρητών σε σχέση με την φοροδιαφυγή. Ο Cagan εξέτασε τη ζήτηση μετρητών και βρήκε ότι ο μέσος συντελεστής φορολογίας του εισοδήματος ήταν βασικός προσδιοριστικός παράγων.

- I. Έστω η ποσότητα χρήματος, $M_t = C + D$, όπου C τα μετρητά και D οι καταθέσεις όψεως.
- II. Εκτιμάται ο λόγος $(C/D)_0$ στο έτος βάσης 0, όπου δεν υπάρχει παραοικονομία.
- III. Για όλα τα έτη εκτιμάται η ζήτηση μετρητών χωρίς παραοικονομία (non-black), C_t^{nb} .
- IV. $C_t^{be} = C_t - C_t^{nb}$ η ποσότητα χρήματος που ζητήθηκε από την παραοικονομία (black).
- V. Η κυκλοφοριακή ταχύτητα χρήματος στην επίσημη οικονομία είναι

$$V_t = [Y / (C^{nb} + D)]_t$$

όπου Y το εθνικό εισόδημα.

- VI. Υποθέτοντας ότι η κυκλοφοριακή ταχύτητα του χρήματος της παραοικονομίας και της επίσημης οικονομίας είναι ίδια το εισόδημα της πρώτης γίνεται:

$$Y_t^{be} = V_t \cdot C_t^{be}$$

Ο Guttman υπολόγισε ότι, κατά την περίοδο 1937-41, η τιμή του λόγου μετρητών προς καταθέσεις όψεως, που αντιστοιχούσε σε ασήμαντη παραοικονομία ήταν 0,217, και ένας υψηλότερος δείκτης αντανάκλασε υψηλότερη παραοικονομία. Υπολόγισε το μέγεθος αυτής για το έτος 1976, σχεδόν 10% του ΑΕΠ των ΗΠΑ.

Η σημαντικότερη κριτική που δέχτηκε η μέθοδος αφορά τη σταθερότητα του λόγου C/D. Η υπόθεση αυτή αποτυγχάνει να λάβει υπόψη παράγοντες όπως την εξέλιξη του χρηματοπιστωτικού τομέα, όπου στις περισσότερες χώρες οι καταθέσεις όψεως αυξήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1970. Επίσης, η επιλογή του χρόνου βάσης επηρεάζει τα αποτελέσματα και η υπόθεση της ισότητας της κυκλοφοριακής ταχύτητας του χρήματος στους δύο τομείς της οικονομίας δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

Η μέθοδος των νομισματικών συναλλαγών ή η μέθοδος του Feige

Η μέθοδος αυτή προτάθηκε από τον Feige (1979), ο οποίος υποστήριξε ότι οι χρηματικές συναλλαγές της παραοικονομίας καταγράφονται στις συναλλαγές αλλά αποκλείονται από το επίσημο εισόδημα. Γι' αυτό προσπάθησε να εκτιμήσει την έκταση της παραοικονομίας μέσω του λόγου συνολικών συναλλαγών προς ΑΕΠ, αρχίζοντας με βάση την κατά την ποσοτική θεωρία του χρήματος, σχέση μεταξύ χρήματος και συναλλαγών. Παρουσιάζοντας μικροοικονομικές ενδείξεις

για τις ΗΠΑ, δέχτηκε ότι οι συναλλαγές στην παραοικονομία γίνονται σε μετρητά αλλά και επιταγές.

Το συνολικό εισόδημα της οικονομίας μπορεί να γραφτεί ως $Y=Y^b+Y^{nb}$. Η σχέση χρήματος και συναλλαγών είναι $CV_c + DV_D=PT$, όπου τα μετρητά και οι καταθέσεις έχουν διαφορετικές κυκλοφοριακές ταχύτητες του χρήματος (V_c , V_D) αλλά ίδιες στην παραοικονομία και στην επίσημη οικονομία. P είναι το επίπεδο τιμών και T ο όγκος των συναλλαγών (εξαιρείται ο αντιπραγματισμός). Υποθέτοντας ότι οι συναλλαγές είναι ανάλογες με το συνολικό εισόδημα, η εξίσωση ανταλλαγής μπορεί να γραφτεί $(PT)/Y = \kappa$ ή $Y=(PT)/\kappa$. Η παράμετρος κ υποτίθεται διαχρονικά σταθερή και ίση με μια τιμή που προκύπτει για το έτος βάσης κατά το οποίο δεν υπάρχει παραοικονομία. Τέλος, για οποιοδήποτε έτος, η διαφορά $Y-Y^{nb}$ χρησιμοποιώντας το GNP ή το GDP ως μέτρο του Y^{nb} δίνει μια εκτίμηση του Y^{be} .

Ο Feige εκτίμησε την παραοικονομία στις ΗΠΑ (1979,1980) και στο Η.Β. (1981). Η μέθοδός του είναι η πιο αξιόλογη μεταξύ των νομισματικών μεθόδων και δεν υπόκεινται στην κριτική της υπόθεσης ότι όλες οι συναλλαγές της μαύρης οικονομίας γίνονται σε μετρητά. Το κύριο πρόβλημα είναι η υπόθεση της σταθερότητας του λόγου κ . Οι εμπειρικές προϋποθέσεις που είναι απαραίτητες για την εφαρμογή της προσέγγισης είναι αρκετά δύσκολες να ικανοποιηθούν ώστε η προσπάθεια μέτρησης της παραοικονομίας να οδηγεί σε αμφίβολα αποτελέσματα (Schneider,1986).

Η μέθοδος Tanzi

Ο Tanzi¹ (1980) χρησιμοποίησε ένα εμπειρικό υπόδειγμα ζήτησης χρήματος με σκοπό να εξειδικεύσει εμπειρικά τη σχέση του λόγου C/M_2 (όπου $M_2=C+D+T$ είναι η συνολική ρευστότητα της οικονομίας, τα ρευστά, οι καταθέσεις όψεως και οι καταθέσεις ταμιευτηρίου) και ενός αριθμού ερμηνευτικών μεταβλητών περιλαμβανομένης και μιας μεταβλητής που να συλλαμβάνει την επίδραση της παραοικονομίας. Βασικές υποθέσεις της προσέγγισής του είναι ότι οι παραοικονομικές δραστηριότητες είναι άμεση συνάρτηση της υψηλής φορολογίας και ότι τα μετρητά χρησιμοποιούνται κυρίως στις μαύρες συναλλαγές. Στην

¹ Tanzi V.(ed) 'The Underground Economy in U.S. and Abroad' 1980, Lexington Books

εμπειρική εργασία, έχει υποτεθεί ότι ισχύει μια λογαριθμική σχέση και ο λόγος C/M_2 έχει χρησιμοποιηθεί ως εξαρτημένη μεταβλητή έτσι ώστε

$$\ln (C/M_2)_t = \beta_0 + \beta_1 \ln(Y)_t + \beta_2 \ln(WS/NI)_t + \beta_3 \ln R_t + \beta_4 \ln(1+\tau)_t + u_t \quad (1)$$

$$\beta_1 > 0, \beta_2 > 0, \beta_3 < 0, \beta_4 > 0$$

όπου Y είναι το κατά κεφαλήν εισόδημα, WS είναι η συμμετοχή των μισθών και των ημερομισθίων στο εθνικό εισόδημα NI , R το επιτόκιο και τ ο μέσος φορολογικός συντελεστής.

Η εκτίμηση της παραοικονομίας για ένα έτος t γίνεται με τον εξής τρόπο:

1. Με βάση τις πραγματικές τιμές των μεταβλητών της (1) υπολογίζεται η τιμή του λόγου $(C/M^*_2)_t$
2. Χρησιμοποιώντας πραγματικές τιμές του M_2 από την εκτίμηση $(C/M^*_2)_t$ υπολογίζεται το C^*_t
3. Για $T=0$ υπολογίζεται το επίπεδο διακράτησης ρευστών, C^{**}_t
4. Η διαφορά $C^*_t - C^{**}_t$ είναι η εκτίμηση του μαύρου χρήματος που διακρατείται λόγω φορολογίας.
5. Το χρήμα $M_1 (=C+D)$ που χρησιμοποιείται στις 'νόμιμες' συναλλαγές θα είναι $M_{1t} = M_{1t} - (C^*_t - C^{**}_t)$.
6. Η εισοδηματική κυκλοφοριακή ταχύτητα του 'νόμιμου χρήματος' θα είναι $V_{1t} = GNP_t^n / M_{1t}$, όπου GNP^n το ονομαστικό GNP .
7. Υποθέτοντας ότι η εισοδηματική κυκλοφοριακή ταχύτητα του 'παράνομου χρήματος' είναι ίδια με εκείνη του 'νόμιμου χρήματος', το εισόδημα της παραοικονομίας εκτιμάται ως $Y_t = (C^*_t - C^{**}_t) \cdot V_{1t}$

Αρχικά ο Tanzi εκτίμησε το υπόδειγμα για την οικονομία των ΗΠΑ, μεταξύ 1929-1976 και κατέληξε σε ένα επίπεδο της παραοικονομίας για το έτος 1976 μεταξύ 8.1-11,7% του ΑΕΠ. Αργότερα επανεκτίμησε το υπόδειγμα για την περίοδο 1930-1980, φτάνοντας στο αντιφατικό αποτέλεσμα 4,4% του ΑΕΠ για το έτος 1980. Ανάλογες μελέτες έγιναν για το Η.Β (Matthews), την Αυστραλία (από τον Norman, της τάξεως του 13,4%), τον Καναδά (Mirus and Smith), την Γερμανία, τη Σουηδία και τη Νορβηγία.

Η κύρια κριτική που ασκήθηκε σ' αυτή τη μέθοδο, που αποτελεί μια παραλλαγή της μεθόδου του Guttman, αναφέρεται στο γεγονός ότι ο προσδιοριστικός παράγοντας της παραοικονομίας είναι η φοροδιαφυγή. Θα ανέμενε κανείς οι χώρες με μεγάλο φορολογικό βάρος να έχουν τάσεις παραοικονομίας, κάτι που δεν επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία. Η υπόθεση αυτή

αγνοεί τα μη φορολογικά αίτια, όπως το επίπεδο φορολογικής ηθικής. Άλλες κριτικές αφορούν την υπόθεση της ισότητας της κυκλοφοριακής ταχύτητας του 'παράνομου' και του 'νόμιμου' χρήματος, την υπόθεση της σταθερής εισοδηματικής κυκλοφοριακής ταχύτητας του παράνομου χρήματος και την υπόθεση των συναλλαγών με μετρητά.

Η μέθοδος της τροποποιημένης συνάρτησης ζήτησης χρήματος

Η μέθοδος αυτή αναπτύχθηκε σχετικά πρόσφατα, από τον Bhattacharyya¹. Η μέθοδος εργασίας είναι η εκτίμηση μιας συνάρτησης χρήματος, η οποία χρησιμοποιείται για να δώσει εκτιμήσεις της παραοικονομίας, με την υπόθεση ότι οι κρυφές συναλλαγές γίνονται με μετρητά. Η συνολική ζήτηση χρήματος αποτελείται από τη ζήτηση χρήματος του επίσημου τομέα, M_r^d , και από τη ζήτηση χρήματος του ανεπίσημου τομέα, M_{ur}^d , έτσι ώστε

$$M_t^d = M_r^d + M_{ur}^d$$

Η ζήτηση χρήματος του επίσημου τομέα είναι συνάρτηση του εθνικού εισοδήματος, Y_t , του επιτοκίου, R , και του επιπέδου τιμών, P , και γράφεται

$$M_r^d = \alpha_1 Y_t^{\beta_1} R^{\beta_2} P^{\beta_3}$$

Η παρουσία της παραοικονομίας υπονοεί ότι το εισόδημα χωρίζεται σε εισόδημα της επίσημης οικονομίας, Y_{nt} , και σε εισόδημα της παραοικονομίας, Y_{ht} , ενώ η ζήτηση χρήματος του ανεπίσημου τομέα είναι συνάρτηση του εισοδήματός της, και γράφεται

$$M_{ur}^d = Y_{ht}^{\beta_4}$$

Οι μεταβλητές M_r^d , M_{ur}^d , και Y_{ht} είναι μη παρατηρήσιμες, αλλά είναι η M_t^d . Κατά προσέγγιση, έχουμε:

$$\log M_t^d = \log M_r^d + M_{ur}^d / M_r^d$$

Η τελική μορφή της συνάρτησης ζήτησης χρήματος, μετά από τροποποιήσεις, είναι της μορφής

$$\log M_t^d = \log \alpha_1 + \beta_1 \log Y_t + \beta_2 \log R_t + \beta_3 \log P_t + Y_{ht}^{\beta_4} / \alpha_1 Y_t^{\beta_1} R_t^{\beta_2} P_t^{\beta_3} + u_t$$

ή

$$\log M_t^d = \log \alpha_1 + \beta_1 \log Y_t + \beta_2 \log R_t + \beta_3 \log P_t + v$$

$$\text{όπου } v = Y_{ht}^{\beta_4} / M_r^d + u_t$$

¹ D.K. Bhattacharyya (1990), 'An Econometric method of estimating the hidden economy in UK (1969-1984), estimates and tests', *The Economic Journal*, 100: 703-717

Το ν είναι ετεροοδεσκαστικό και εφαρμόζεται μια τροποποιημένη διαδικασία Ramsey (από τους Thursby και Schmidt), όπου το εισόδημα της παραοικονομίας, Y_{it} , ισούται με

$$Y_{it} = \sum_i^3 \gamma_i Y_{it}^{i+1}$$

Η παράμετρος β_4 δεν είναι εκτιμήσιμη και η τιμή της επιλέγεται σύμφωνα με ένα προκαθορισμένο κριτήριο.

Η μεθοδολογία είναι ακόμη στα αρχικά της στάδια, αλλά οι πρώτες εκτιμήσεις είναι ενθαρρυντικές. Η βασική κριτική που ασκήθηκε αφορά την υπόθεση ότι το εισόδημα της παραοικονομίας είναι συνάρτηση μόνο της επίσημης οικονομίας και ότι η πολύπλοκη συναρτησιακή μορφή της τελικής σχέσης δημιουργεί προβλήματα στην εκτίμηση των παραμέτρων. Το μέγεθος της παραοικονομίας στις ΗΠΑ εκτιμήθηκε στο 16,6% του GDP και στο 8,2% στο Η.Β το 1984.

Συμπεράσματα: Η μέχρι τώρα επισκόπηση των μεθοδολογιών έδειξε ότι οι νομισματικές προσεγγίσεις είναι οι πιο δημοφιλείς. Το βασικό τους πλεονέκτημα είναι ότι παρέχουν κάποια πληροφόρηση ως προς τη μεγέθυνση και την διαχρονική εξέλιξη της παραοικονομίας. Παρέχουν όμως, περιορισμένη πληροφόρηση ως προς την έκταση και τη συγκέντρωση της παραοικονομίας, δηλαδή ποια αγαθά παράγονται στο πλαίσιά της, ποιος τα παράγει και ποιος τα καταναλώνει. Τρία βασικά σημεία κριτικής των έμμεσων νομισματικών μεθόδων είναι: α) έλλειψη θεωρητικού υπόβαθρου, β) ύπαρξη σοβαρών προβλημάτων στα στοιχεία, τα οποία αγνοούνται, γ) σοβαρές οικονομετρικές αδυναμίες, οι οποίες καθιστούν ύποπτα τα συμπεράσματά τους.

Οι πρόσφατες μέθοδοι των τεχνικών soft modelling, είναι ενθαρρυντικές ως μια εναλλακτική μέθοδος για τη μέτρηση του μεγέθους και της διαχρονικής εξέλιξης της παραοικονομίας.

3.2.5 Οι Μέθοδοι των Οικονομικών Υποδειγμάτων (soft modelling)

Η μέθοδος των προσδιοριστικών παραγόντων

Η προσέγγιση αυτή χρησιμοποιεί ένα σύνολο αιτιωδών παραγόντων που θεωρούνται ότι επηρεάζουν το μέγεθος της παραοικονομίας, όπως

α) Οι φόροι, οι εισφορές κοινωνικής ασφάλισης και οι κρατικές ρυθμίσεις που αποτελούν κίνητρα ανάπτυξης ανεπίσημων δραστηριοτήτων.

β) Η χειροτέρευση του φορολογικού ήθους που αυξάνει την παραοικονομία, ενώ η ένταση των κρατικών ελέγχων και η αύξηση της προσδοκώμενης τιμωρίας που λειτουργεί αντίθετα.

γ) Όσο μεγαλύτερος είναι ο επίσημος χρόνος εργασίας τόσο μεγαλύτερο είναι το κόστος ευκαιρίας για εργασία στην παραοικονομία ενώ η μείωση του επίσημου ποσοστού συμμετοχής του εργατικού δυναμικού αυξάνει τις ευκαιρίες ανεπίσημης απασχόλησης.

δ) Οι διαρθρωτικοί παράγοντες που εξηγούν ποιοι οικονομικοί τομείς (κυρίως οι χαμηλής έντασης κεφαλαίου), βιομηχανίες (κυρίως χειροτεχνίες) και εργαζόμενοι (για παράδειγμα, οι αλλοδαποί) συνδέονται με την παραοικονομία.

Η μέθοδος *soft modelling* εκτιμά το μέγεθος της παραοικονομίας, έστω S_j , ως συνάρτηση των προσδιοριστικών παραγόντων D_i ($i=1,2,\dots,n$), στα πλαίσια μιας γραμμικής παλινδρόμησης της μορφής

$$S_j = \sum_{i=1}^n \alpha_i D_{ij+\epsilon_j}$$

όπου ϵ είναι το τυχαίο σφάλμα και α_i είναι οι συντελεστές που εκτιμήθηκαν με βάση τα στοιχεία. Στην περίπτωση αυτή, η μεταβλητή S_j είναι μη παρατηρήσιμη μεταβλητή (*unobserved variable*) και η εκτίμηση του μεγέθους της γίνεται μόνο με εξωτερικά προσδιορισμένες υποθέσεις για τις τιμές των παραμέτρων α_i οι οποίες ικανοποιούν τις συνθήκες $0 \leq \alpha_i \leq 1$, $\sum \alpha_i = 1$.

Η εμπειρική έρευνα έχει διεξαχθεί με διαστρωματικά στοιχεία 17 χωρών του ΟΟΣΑ, μεταξύ 1960-1978 (Frey and Weck 1983a, 1983b). Μελέτες χρονολογικών σειρών έχουν γίνει για τις ΗΠΑ, την Γερμανία και την Ελβετία¹. Όλες οι μελέτες συμπεραίνουν ότι τα κίνητρα εισόδου στην παραοικονομία έχουν αυξηθεί σημαντικά και ότι το εισόδημα της παραοικονομίας έχει αυξηθεί σε σύγκριση με το επίσημο GNP.

Η μέθοδος στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι προσδιοριστικοί παράγοντες και οι συντελεστές έχουν επισημανθεί σωστά. Η παραδοχή αυτή δεν είναι αρκετά ισχυρή. Επίσης, η προσέγγιση δεν επιτρέπει τον οικονομετρικό έλεγχο αυτής της υπόθεσης γιατί είναι άγνωστο το μέγεθος της παραοικονομίας.

¹ Βλ. Weck, Pommerehne and Frey (1983) για τις ΗΠΑ, Frey, Weck and Pommerehne (1982) για τη Γερμανία και Weck, Pommerehne and Frey (1986) για την Ελβετία.

Συνδυασμός προσδιοριστικών παραγόντων και δεικτών : Η μέθοδος των 'μη παρατηρήσιμων μεταβλητών'

Για να είναι δυνατή η οικονομετρική εκτίμηση της παραοικονομίας πρέπει να προσεγγιστεί το μέγεθός της με διάφορους δείκτες και να συσχετιστούν οι προσδιοριστικοί παράγοντες με τους δείκτες αυτούς. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιείται η μέθοδος των 'μη παρατηρήσιμων μεταβλητών', η οποία αποτελεί επέκταση της 'παραγοντικής ανάλυσης' (factor analysis) ενώ η παραοικονομία είναι η μη παρατηρήσιμη μεταβλητή (η διαδικασία εκτίμησης καλείται LISREL-γραμμική αλληλεξαρτώμενη διαρθρωτική σχέση και αναπτύχθηκε από τους Joreskog and Van Thillo, 1973).

Μια αλλαγή στο μέγεθος της παραοικονομίας αντανακλάται σε δείκτες όπως 1) αύξηση του χρήματος (η ποσότητα του συνολικού χρήματος ή των προσφερόμενων ρευστών), 2) στην αγορά εργασίας ως μείωση της επίσημης προσφοράς εργασίας σε ώρες και ποσοστό συμμετοχής, 3) αύξηση της παραγωγής αλλά και μείωση του ρυθμού μεγέθυνσης του επίσημου GNP επειδή οι εισροές (κυρίως η εργασία) μετακινούνται από την επίσημη στην ανεπίσημη οικονομία.

Η μέθοδος αυτή έχει χρησιμοποιηθεί για την εκτίμηση του σχετικού μεγέθους της παραοικονομίας σε 17 χώρες του ΟΟΣΑ κατά τα έτη 1960 και 1978, συνδυάζοντας την ανάλυση χρονολογικών σειρών και διαστρωματικών στοιχείων (Frey and Weck 1984). Η διαδικασία αυτή έδωσε την εξίσωση:

$$H = 0,36T + 0,28P + 0,36M$$

όπου H είναι το σχετικό μέγεθος της παραοικονομίας, T είναι το βάρος της άμεσης φορολογίας, P είναι το βάρος των κρατικών ρυθμίσεων (η απασχόληση στο δημόσιο τομέα εκτός των δημόσιων επιχειρήσεων ως ποσοστό στο συνολικό εργατικό δυναμικό) και M το επίπεδο της φορολογικής ηθικής. Τα σχετικά μέτρα (κατατάξεις) του μεγέθους της παραοικονομίας μετασχηματίζονται σε απόλυτα (ποσοστό του ΑΕΠ) αν καθοριστούν δύο σταθερά σημεία: ένα που να καθορίζει το συνολικό επίπεδο και ένα άλλο που να καθορίζει τη διαφορά μεγέθους μεταξύ των χωρών.

Η μέθοδος έχει το πλεονέκτημα ότι συμπεριλαμβάνει πολλαπλά αίτια της παραοικονομίας και τις επιδράσεις στους οικονομικούς δείκτες. Οι κριτικές που

ασκήθηκαν αναφέρονται: 1) στην αδυναμία εύρεσης αξιόπιστων στοιχείων για τους προσδιοριστικούς παράγοντες, ιδιαίτερα για το επίπεδο φορολογικής ηθικής και το βαθμό των κρατικών παρεμβάσεων, 2) στην αδυναμία χρησιμοποίησής της για την ανάλυση χρονολογικών σειρών, 3) ενώ υποτίθεται ότι οι δείκτες της παραοικονομίας σχετίζονται μόνο έμμεσα μ' αυτήν, μπορεί να βρεθεί μια στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ αιτιωδών παραγόντων και δεικτών η οποία οφείλεται σε παράγοντες άσχετους με την παραοικονομία, 4) στη μη επαρκή διάκριση μεταξύ προσδιοριστικών παραγόντων (αιτιών) και δεικτών (επιδράσεων) των οποίων οι σχέσεις στηρίζονται σε *a priori* παραδοχές και δεν αποδεικνύονται με εμπειρικούς ελέγχους αιτιότητας (causality tests). Αυτό σημαίνει ότι οι προσδιοριστικοί παράγοντες που εξειδικεύονται επηρεάζονται και από την παραοικονομία. Μια αύξηση των φορολογικών συντελεστών πιθανώς οδηγεί σε αύξηση της παραοικονομίας αλλά και η αύξηση της παραοικονομίας μπορεί να παρακινήσει την δημοσιονομική πολιτική προς μια αύξηση των φορολογικών συντελεστών με στόχο την αύξηση των δημόσιων εσόδων. Οι Frey και Weck υποθέτουν ότι η 'αντίστροφη αιτιότητα' είναι μικρού μεγέθους συγκρινόμενη με την αρχική αιτιότητα και μπορεί να αγνοηθεί.

3.3 Εμπειρικά Αποτελέσματα

Στο τμήμα αυτό παρουσιάζονται μερικά εμπειρικά αποτελέσματα με σκοπό να δοθεί μια εικόνα για το πως η παραοικονομία κυμαίνεται από χώρα σε χώρα. Σύμφωνα με τον Cowell, η παραοικονομία στις αναπτυγμένες χώρες κυμαίνεται, προσεγγιστικά, από 5% μέχρι 10% του ΑΕΠ. Στον πίνακα 3.1 παρουσιάζονται διάφορες εκτιμήσεις σε ορισμένες χώρες και με βάση ποικίλες μεθόδους μέτρησης. Οι εκτιμήσεις είναι από πολλές πηγές και δείχνουν πόσο τα μεγέθη για την ίδια χώρα και μεταξύ χωρών, διαφέρουν μεταξύ τους. Οι ανώτατες και κατώτερες τιμές περιλαμβάνουν μια ή περισσότερες εκτιμήσεις, οι οποίες ποικίλουν ως προς τον σκοπό της μέτρησης, τη μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε και τη χρονική περίοδο της εκτίμησης.

Οι ενδείξεις που προέρχονται από δειγματοληπτικές έρευνες και έλεγχο φορολογικών στοιχείων κυμαίνονται σε χαμηλά επίπεδα. Έρευνες που διεξήχθησαν από την IRS των ΗΠΑ υπό την αιγίδα του Προγράμματος Μέτρησης Συμμόρφωσης των Φορολογούμενων (TCMP) έχουν εκτιμήσει ότι η παραοικονομία για το έτος 1979 ήταν της τάξεως του 6-8% του εθνικού

εισοδήματος. Οι Mathews και Stoney (1987) βασιζόμενοι σε τοπική δειγματοληπτική έρευνα για το Η.Β. προσεγγίζουν ένα ποσοστό από 2,8 ως 6,5%.

Πίνακας 3.1: Εκτιμήσεις του μεγέθους της παραοικονομίας (% GNP) σε επιλεγμένες χώρες		
	Ανώτατο όριο	Κατώτατο όριο
Η.Π.Α.	3%	33%
Αυστραλία	2,5%	13%
Αυστρία	4%	8,5%
Καναδάς	5%	27%
Γαλλία	7%	11%
Γερμανία	2,5%	13%
Ιταλία	10%	35%
Ιαπωνία	3%	15%
Ολλανδία	6%	11%
Νορβηγία	2,55	16%
Ισπανία	6%	
Σουηδία	1%	17%
Ελβετία	3,5%	5,5%
Ην. Βασίλειο	2%	15%
<i>Πηγή: Carson(1984), Survey Of Current Business</i>		

Από τις έμμεσες μεθόδους η απόκλιση μεταξύ εισοδήματος και δαπάνης σε μακροοικονομικό επίπεδο δίνει τις μικρότερες εκτιμήσεις. Ο Molefsky (1982) στην έρευνά του για τις ΗΠΑ μεταξύ 1961-1978, έδειξε ότι η παραοικονομία από 5,9% του ΑΕΠ το 1961 μειώθηκε στο 4,6% το 1978. Ο Park (1979), σε μια αντίστοιχη μελέτη υπολόγισε 9,4% το 1948 και 4,0% το 1977. Ο Macaffe (1980) για το Η.Β. υπολόγισε 1,3% το 1961 με αυξανόμενη τάση που φτάνει το 3,5% το 1978, ενώ ο O'Higgins (1981) υπολόγισε την παραοικονομία μεταξύ 1968-1978, από 0,7% ως 2,9% του ΑΕΠ. Ανάλογη μελέτη του Petersen (1982) για την Γερμανία μεταξύ 1961-1974 έδειξε πτωτική τάση από 16,0% ως 4,8%. Οι Dilton and Morris (1981) για το Η.Β. εκτιμούν την απόκλιση μεταξύ εισοδήματος και δαπάνης σε μικροοικονομικό επίπεδο 2,3 -3,0% για το έτος 1977.

Ο ΟΕCD χρησιμοποιώντας τη μέθοδο απόκλισης μεταξύ επίσημου και πραγματικού ποσοστού συμμετοχής του εργατικού δυναμικού έδειξε ότι η παραοικονομία είναι κυρίως φαινόμενο των λιγότερο βιομηχανικά αναπτυγμένων χωρών όπως η Ιταλία, η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ισπανία. Στην Ιταλία ο επίσημος δείκτης εργατικής συμμετοχής το 1975 ήταν 35,5% σε σύγκριση με 42-49% των βιομηχανικών χωρών (Contini, 1981a, 1981b). Η ίδια μέθοδος εφαρμόστηκε για την οικονομία των ΗΠΑ από τον O'Neil (1983), ο οποίος

υπολόγισε το μέγεθος της παραοικονομίας σε όρους GNP το 1970 σε 3,0 -7,9%, το 1979 σε 5,2% και το 1981 σε 11,8%.

Οι νομισματικές προσεγγίσεις παρέχουν μεγαλύτερες εκτιμήσεις. Η συναλλακτική μέθοδος δίνει γενικά μεγαλύτερες εκτιμήσεις της παραοικονομίας από ότι η μέθοδος της ζήτησης χρήματος και αυτό επισημαίνεται ιδιαίτερα στην περίπτωση των ΗΠΑ επειδή το δολάριο είναι το ευρέως διαδεδομένο νόμισμα των παράνομων συναλλαγών. Ο Gutmann (1979) υπολόγισε τη μέθοδο του σταθερού λόγου μετρητών προς καταθέσεις για την περίοδο 1968-1979 στις ΗΠΑ και έδειξε μια διαχρονική αύξηση από 5,8% ως 13,5%. Την ίδια μέθοδο χρησιμοποίησαν οι Porter and Bayer (1984), όπου για την περίοδο 1950-1982 το μέγεθος της παραοικονομίας κυμαίνεται από 5,6% ως 14,6%, ενώ ο Molefsky (1982) για την περίοδο 1961-1980 εκτιμάει παρόμοια αύξηση της τάξης του 2,9% ως 14,2%.

Ο Πίνακας 3.2 παρουσιάζει περιληπτικά μερικές μελέτες που χρησιμοποίησαν την μέθοδο της ζήτησης χρήματος του Tanzi. Το μεγάλο εύρος των εκτιμήσεων αντανακλά τις διαφορές στις υποθέσεις αναφορικά με την εισοδηματική ταχύτητα κυκλοφορίας αλλά γενικά οι εκτιμήσεις που παίρνονται με βάση τη νομισματική μέθοδο τείνουν να είναι υψηλότερες από εκείνες που παίρνονται από μικρο-πηγές.

Πίνακας 3.2: Εκτιμήσεις με βάση τη μέθοδο της ζήτησης χρήματος(% του GDP)			
Πηγή	Χώρα	Χρονική περίοδος	Μέγεθος
Tanzi(1983)	ΗΠΑ	1930-1980	0,6-6,1
Mathews(1983)	Η.Β.	1972-1983	3,5 -15,9
Mathews & Rastogi (1985)	Η.Β.	1984	14,0
Langfeldt(1982)	(πρώην)Δ.Γερμ.	1976-1980	12,1-12,6
Kirchgassner(1989)	(πρώην)Δ.Γερμ	1960-1980	2,0-11,2
Hofreither&Schneider, 1987	Αυστρία	1960-1980	1,4-10,8
Klovland(1980)	Νορβηγία	1978	6,4-16,0
Isachsen & Strom(1985)	Νορβηγία	1978	6,3
Mirus and Smith(1981)	Καναδάς	1975-1980	5,8-11,2
Schneider(1986)	Δανία	1960-1980	3,8-10,2
Lundager- Schneider(1986)	Σουηδία	1960-1980	1,5-12,4
Saba(1980)	Ιταλία	1978	30,0
<i>Πηγή: Mathews, Schneider (1990)</i>			

Η τροποποιημένη συνάρτηση ζήτησης χρήματος εκτιμήθηκε από τους Bhattacharyya, Karavitis and Tsouhliou (1986), όπου η παραοικονομία στις ΗΠΑ

κατά την περίοδο 1960-1986 αυξήθηκε από 2,9% σε 16,2% του GNP, ενώ στο Η.Β. κατά την περίοδο 1969-1984 αυξήθηκε από 3,8% σε 8,0%.

Η συναλλακτική μέθοδος εκτιμήθηκε από τον Feige (1980,1981) για τις ΗΠΑ και το Η.Β. μεταξύ 1961-1981 και 1968-1978 αντίστοιχα. Στις ΗΠΑ το 1961 η παραοικονομία ήταν 3,9% και 26,4% το 1980, ενώ στο Η.Β. από 11,0% το 1968 έφτασε το 14,0% το 1978. Επίσης, οι Porter and Bayer (1984), για τις ΗΠΑ, υπολόγισαν μια αύξηση από 9,6% το 1950 ως 59,8% το 1981. Στην (πρώην Δυτική) Γερμανία η εφαρμογή της συναλλακτικής μεθόδου από τον Langfeldt (1982) έδειξε μια σχετικά μεγάλη ανάπτυξη της παραοικονομίας η οποία στην περίοδο 1961-80 αυξήθηκε από 2,5% σε 27,6% του GNP.

Τέλος, ο Πίνακας 3 παρουσιάζει τις εμπειρικές εκτιμήσεις των Pommerehne and Frey(1984) με βάση τη μέθοδο του συνδυασμού προσδιοριστικών παραγόντων και δεικτών σε 17 χώρες του ΟΟΣΑ. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις αυτές, σε όλες τις χώρες η παραοικονομία κατέχει μια αυξανόμενη συμμετοχή στη συνολική οικονομική δραστηριότητα από το 1960.

Πίνακας 3:3 : Εκτιμήσεις του μεγέθους της παραοικονομίας σε όρους GNP (%) 17 χωρών του ΟΟΣΑ, 1960 και 1978		
Χώρα	1960	1978
Σουηδία	5,4	13,2 ¹
Βέλγιο	4,7	12,1
Δανία	3,7	11,8
Ιταλία	4,4	11,4
Ολλανδία	5,6	9,6
Γαλλία	5,0	9,4
Νορβηγία	4,4	9,2 ¹
Αυστρία	4,6	8,9
Καναδάς	5,1	8,7
Ομ.Δημοκρ.της Γερμανίας	3,7	8,6
Η.Π.Α.	6,4	8,3
Ηνωμένο Βασίλειο	4,6	8,0
Φιλανδία	3,1	7,6
Ιρλανδία	2,6	7,2
Ισπανία	1,7	6,5
Ελβετία	1,1	4,3
Ιαπωνία	2,0	4,1

1. Οι τιμές βάσης για τη Σουηδία και τη Νορβηγία λήφθηκαν από εκτιμήσεις εξισώσεων ζήτησης χρήματος του Klovland (1980).
Πηγή: Weck, Pommerehne and Frey (1984).

Σε μερικές χώρες, όπως τη Σουηδία, το Βέλγιο, τη Δανία, την Ιταλία και την Ιρλανδία η συμμετοχή της στο επίσημο εθνικό εισόδημα έχει αυξηθεί μεταξύ 1960 και 1978 κατά περισσότερο από 5%, ενώ στην Ιαπωνία και τις ΗΠΑ η αύξηση είναι μόνο 2%.

Συμπερασματικά, στο κεφάλαιο συζητήθηκαν οι μέθοδοι εκτίμησης του μεγέθους της παραοικονομίας. Όπως έχουμε υποδείξει δεν υπάρχει μια υπερισχύουσα ή γενικά αποδεκτή μέθοδος. Υπάρχει μεγάλη διαφορά στις εκτιμήσεις όχι μόνο για διαφορετικές χώρες σε διαφορετικές περιόδους, αλλά και μεταξύ εκτιμήσεων για την ίδια χώρα σε ίδιες περιόδους όταν εφαρμόζεται διαφορετική μέθοδος. Δύο τουλάχιστον μέθοδοι, η νομισματική και η υποδειγματική, παρέχουν κατανοητές εκτιμήσεις για το μέγεθος και την εξέλιξη του φαινομένου. Η επαρκώς θεωρητικά θεμελιωμένη οικονομετρική εξειδίκευση είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάλυση των επιπτώσεων μιας μεταβαλλόμενης παραοικονομίας στην επίσημη οικονομία και την εκτίμηση των προσομοιώσεων πολιτικής. Η φορολογική πολιτική έχει δείχθει ότι μπορεί να επηρεάσει το μέγεθός της, υποστηρίζεται όμως ότι δεν είναι το μοναδικό εργαλείο πολιτικής.

4. Η ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Το φαινόμενο της παραοικονομίας άρχισε να απασχολεί τον τύπο από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, έγινε όμως αντικείμενο θεωρητικής και εμπειρικής μελέτης κυρίως από τα τέλη της εν λόγω δεκαετίας. Αν και υπάρχει γενική ομολογία ότι η ανεπίσημη οικονομία αποτελεί ένα σημαντικό μέρος της ελληνικής οικονομικής πραγματικότητας και δημιουργεί προβλήματα στη φορολογική, εισοδηματική και σταθεροποιητική πολιτική δεν υπάρχουν συστηματικές μελέτες για τα θέματα αυτά. Οι εργασίες που έχουν γίνει αφορούν κυρίως την μέτρησή της και είναι αποσπασματικές. Ο σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει τις σημαντικότερες μελέτες που έχουν γίνει μέχρι πρόσφατα για την εκτίμηση της ελληνικής παραοικονομίας. Οι συνολικές εκτιμήσεις συγκλίνουν σε ένα μέγεθος που κυμαίνεται μεταξύ 25 και 35% του ΑΕΠ.

4.1 Το φορολογικό σύστημα

Δεδομένου ότι η ανάπτυξη της παραοικονομίας συνδέεται στενά με την φοροδιαφυγή, εξετάζονται μερικά διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας και ιδιαίτερα του φορολογικού συστήματος. Επιπλέον, γίνεται μια σύγκριση των φορολογικών εσόδων, συνολικά και κατά κατηγορίες, με άλλες χώρες της Ε.Ε. και του ΟΟΣΑ. Οι αδυναμίες που παρουσιάζει το ελληνικό φορολογικό σύστημα είναι σημαντικές και συντελούν στην ανάπτυξη της παραοικονομίας και φοροδιαφυγής. Η φοροδιαφυγή είναι σήμερα στην Ελλάδα η πιο διαδεδομένη και η περισσότερο ίσως ανεκτή εκδήλωση παράβασης νόμων, καθώς και η έκδηλη απόδειξη της κακής λειτουργίας και των τεράστιων αδυναμιών και ελλείψεων της δημόσιας διοίκησης.

4.1.α. Πηγές εισοδήματος και παραοικονομία

Η Ελλάδα είναι μια μικρή ανοιχτή οικονομία που οι δομές της μοιάζουν περισσότερο με αυτές των αναπτυσσόμενων παρά των αναπτυγμένων χωρών. Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό που αφορά τα εισοδήματά της είναι ότι το σύνολο των μισθών της οικονομίας είναι γύρω στο 50% του εθνικού προϊόντος σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπου το αντίστοιχο ποσοστό ξεπερνάει το 80%. Παράλληλα, μόνο το 49,1% του εργατικού δυναμικού είναι μισθωτοί σε σύγκριση

με το σχεδόν 90% στις ΗΠΑ και το ΗΒ, ενώ οι υπόλοιποι είναι αυτοαπασχολούμενοι (εργοδότες 6,3%, αυτοαπασχολούμενοι 32,7%, υποβοηθούντα μέλη της οικογένειας 11,9%). Η εικόνα αυτή γίνεται αντιληπτή από τις φορολογικές δηλώσεις που συμπληρώνονται κάθε χρόνο. Τα στοιχεία για το οικονομικό έτος 1991 (εισοδήματα 1990) στον Πίνακα 4.1. αποκαλύπτουν ότι το 39,2% του αριθμού των φορολογουμένων δηλώνουν εισοδήματα από μη μισθωτές υπηρεσίες. Το ποσοστό αυτό δείχνει πόσο δύσκολο είναι για τις φορολογικές αρχές να ελέγξουν την ακρίβεια όλων αυτών των στοιχείων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.1: Στοιχεία φορολογίας εισοδήματος φυσικών προσώπων, οικονομικό έτος 1991		
Κατηγορίες φορολογουμένων	Αριθμός φορολογουμένων (%)	Εισοδήματα (%)
Εισοδηματίες	8,4	4,0
Έμποροι -Βιομήχανοι- Βιοτέχνες	24,7	18,8
Γεωργοί - Κτηνοτρόφοι	2,1	0,8
Μισθωτοί	43,4	52,0
Ελεύθεροι επαγγελματίες	4,0	6,1
Συνταξιούχοι	17,4	18,3
<i>Πηγή : ΚΕΠΕ, Παραοικονομία και φοροδιαφυγή, Εκθέσεις 15, (1995)</i>		

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαχρονική εξέλιξη του μέσου δηλούμενου εισοδήματος. Ο Πίνακας 4.2 δείχνει τα ποσοστά του εισοδήματος από την κύρια απασχόληση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.2: Εξέλιξη του Μέσου Δηλούμενου Εισοδήματος			
Κατηγορίες εισοδήματος	Ποσοστό (%)		
	1960	1980	1990
Μισθωτοί	83,6	93,3	119,3
Ελεύθεροι Επαγγελματίες	48,0	38,1	15,3
Βιομήχανοι, Έμποροι, Βιοτέχνες	79,1	72,7	76,2
Εισοδηματίες	91,8	52,0	48,2
<i>Πηγή: I.M.M., Φορολογικό καθεστώς, Παραοικονομία και φοροδιαφυγή στην Ελλάδα, (1993). ΚΕΠΕ, Παραοικονομία και φοροδιαφυγή, Εκθέσεις 15, (1995)</i>			

Είναι αξιοσημείωτη η διαφοροποίηση των πηγών εισοδήματος. Όλες οι κατηγορίες των αυτοαπασχολούμενων είχαν διαχρονικά μικρότερο εισόδημα από την κύρια απασχόληση σε αντίθεση με αυτό που προέκυψε από άλλες πηγές οι οποίες συμπεριλάμβαναν εισοδήματα από δεύτερες απασχολήσεις. Η διαφοροποίηση των πηγών εισοδήματος γίνεται πολύ έντονη το 1990. Οι μισθωτοί για το έτος 1990 δήλωσαν οκτώ φορές περισσότερο εισόδημα σε σχέση με τους ελεύθερους εισοδηματίες. Για το ίδιο έτος το 46% των εισοδημάτων που δήλωσαν οι ελεύθεροι επαγγελματίες προέρχεται από μισθωτές υπηρεσίες και μόνο το 33% από την άσκηση ελευθέρου επαγγέλματος. Το συμπέρασμα που αντλείται είναι ότι η ύπαρξη μιας ισχυρής τάσης των εργαζομένων για την απόκτηση περισσότερων από μια πηγή εισοδημάτων, η ανεπαρκής οργάνωση και αναποτελεσματική λειτουργία των υπηρεσιών του Υπουργείου Οικονομικών που καθιστά δύσκολο τον έλεγχο των φορολογικών δηλώσεων και την εντοπισμό όλων των πηγών εισοδήματος, οδηγεί σε μεγέθυνση του τομέα της παραοικονομίας.'

4.1.β Διεθνείς Συγκρίσεις

Το φορολογικό βάρος θεωρείται διεθνώς ένας προσδιοριστικός παράγοντας έτσι ώστε, χώρες με υψηλό ποσοστό φορολογικής επιβάρυνσης να έχουν μεγάλη παραοικονομία και αντίθετα. Από την άποψη των φορολογικών εσόδων, η Ελλάδα από το 1965 μέχρι το 1990, εμφανίζεται με την χαμηλότερη φορολογική επιβάρυνση ως ποσοστό του ΑΕΠ, σε σύγκριση με τις χώρες του ΟΟΣΑ. Συγκεκριμένα, ενώ για την Ελλάδα το ποσοστό αυτό ήταν το 1990 γύρω στο 36,5%, ο μέσος όρος στις χώρες του ΟΟΣΑ και της Ε.Ε. ήταν 38,8% και 40,8% αντίστοιχα. Στον Πίνακα 4.3. παρουσιάζεται μια σύγκριση της διάρθρωσης των φορολογικών εσόδων για το έτος 1990 σε χώρες της Ε.Ε. και του ΟΟΣΑ, όπου οι φόροι στο εισόδημα-κέρδη, οι εισφορές κοινωνικής ασφάλισης και μέρος των φόρων περιουσίας χαρακτηρίζονται άμεσοι φόροι, ενώ οι υπόλοιποι ανήκουν στους έμμεσους. Σε σύγκριση με τις χώρες του ΟΟΣΑ η Ελλάδα έχει το μικρότερο ποσοστό άμεσης φορολογίας. Σε σχέση με τις χώρες της Ε.Ε το ποσοστό φόρων από εισόδημα και κέρδη είναι μικρότερο κατά δεκατρείς περίπου ποσοστιαίες μονάδες από το μέσο κοινοτικό ποσοστό φόρων. Παρόλο που η Ελλάδα εμφανίζεται με την χαμηλότερη άμεση φορολογική επιβάρυνση, έχει την υψηλότερη έμμεση

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.3. : Ποσοστό (%) στο σύνολο των φορολογικών εσόδων κατά κατηγορίες(1990) σε χώρες του ΟΟΣΑ					
Φόροι σε χώρες	Εισόδημα Κέρδη	Κοινωνική ασφάλιση	Περιουσία	Αγαθά Υπηρεσίες	Λοιποί
Αυστραλία	57,2	-	8,9	2,7,8	6,1
Αυστρία	25,5	32,9	2,7	31,5	7,3
Βέλγιο	37,3	34,7	2,6	25,3	-
Καναδάς	48,3	14,2	9,0	27,4	1,2
Δανία	58,5	3,1	4,2	33,4	0,8
Φιλανδία	52,3	7,4	2,8	37,3	0,2
Γαλλία	17,3	44,2	5,2	28,2	5,2
Γερμανία	32,1	36,8	3,3	27,4	0,4
ΕΛΛΑΔΑ	20,4	28,4	4,8	45,7	0,7
Ισλανδία	29,3	3,2	8,5	51,5	7,5
Ιρλανδία	36,9	14,8	4,7	42,3	1,3
Ιταλία	36,5	32,9	2,3	28,0	0,3
Ιαπωνία	48,3	29,2	9,0	13,2	0,2
Λουξεμβούργο	40,3	27,7	8,5	23,5	-
Ολλανδία	32,3	37,3	3,7	26,4	0,3
Ν. Ζηλανδία	58,3	-	6,2	33,7	1,8
Νορβηγία	34,7	26,2	2,9	35,4	0,9
Πορτογαλία	25,4	27,6	2,4	44,0	0,6
Ισπανία	30,7	35,4	5,5	28,3	-
Σουηδία	41,0	27,6	3,5	24,6	3,4
Ελβετία	41,1	32,8	7,8	18,3	-
Τουρκία	33,5	19,7	2,3	27,9	16,7
Η. Β.	39,4	17,5	8,4	30,4	4,3
ΗΠΑ	43,2	29,5	10,8	16,5	-
ΟΟΣΑ (Σύνολο)	38,3	23,5	5,4	30,3	1,4
ΟΟΣΑ (Ευρώπη)	35,0	25,8	4,5	32,1	1,7
ΟΟΣΑ (ΕΕ)	33,9	28,4	4,6	31,9	0,8

Πηγή: OECD, Revenue Statistics, 1992

φορολογία στις χώρες του ΟΟΣΑ. Η υψηλή έμμεση φορολογία οδηγεί τις οικονομικές μονάδες σε απόκρυψη των συναλλαγών για αποφυγή της φορολόγησης. Αυτή η εικόνα, όπως τονίστηκε στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, συντελεί στην ανάπτυξη της παραοικονομίας και φοροδιαφυγής. Η υπερβολική φορολόγηση των μισθωτών και η συνεχής ελάφρυνση των αυτοαπασχολούμενων αποτελούν σαφέστατη ένδειξη φοροδιαφυγής και δημιουργούν την πεποίθηση στο κοινό ότι το φορολογικό μας σύστημα είναι άδικο. Ταυτόχρονα, πλήθος επιχειρήσεων, ιδιαίτερα μικρών, χρησιμοποιούν την φοροδιαφυγή όχι μόνο ως πηγή πλουτισμού αλλά σαν μέσο επιβίωσης. Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι το ελληνικό φορολογικό σύστημα δύσκολα ικανοποιεί τις προδιαγραφές ενός σωστού φορολογικού συστήματος δημιουργώντας την εντύπωση ότι η παραοικονομία και η φοροδιαφυγή είναι μια κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά.

4.2. Ποσοτικές Ενδείξεις Παραοικονομίας στην Ελλάδα

4.2.α. Μικροοικονομικές - Κλαδικές Προσεγγίσεις.

Κλαδικές εκτιμήσεις έχουν γίνει από τον Παυλόπουλο (1987) για το έτος 1984 και από την ερευνητική ομάδα του ΚΕΠΕ (1995) για τα έτη 1982 και 1988. Οι δύο έρευνες ακολουθούν τον λειτουργικό ορισμό, σύμφωνα με τον οποίο παραοικονομία είναι η οικονομική δραστηριότητα που δημιουργεί προστιθέμενη αξία αλλά δεν καταγράφεται από τους ΕΛ και εξετάζουν τον τρόπο υπολογισμού της παραγωγής όλων των κλάδων και υποκλάδων, με σκοπό να εντοπίσουν τους κλάδους όπου η προστιθέμενη αξία είναι υπεριοκτιμημένη.

Ο Παυλόπουλος επανεκτιμάει ουσιαστικά το ΑΕΠ για το 1984 (κεφάλαιο 5), βασιζόμενος είτε σε επίσημες, είτε σε πρόχειρες και συντηρητικές υποθέσεις. Υποθέτει πρώτα, την μη ύπαρξη παραοικονομίας στην αγροτική και στη δημόσια παραγωγή (γύρω στο 40% της οικονομικής δραστηριότητας). Έχοντας επανεκτιμήσει πρωτογενώς το ΑΕΠ, θεωρεί τις υπερβάσεις των δικών του εκτιμήσεων συγκρινόμενες με αυτές των ΥΕΛ, ως το μέγεθος της παραοικονομίας. Αξιοσημείωτο αποτέλεσμα της έρευνας είναι τα μεγάλα ποσοστά μη καταγραφόμενης προστιθέμενης αξίας στους κλάδους 'κατοικίες' και 'κατασκευές', το μηδενικό ποσοστό στον κλάδο 'ορυχεία-μεταλλεία' και το χαμηλό ποσοστό στον κλάδο του εμπορίου. Κατά σειρά οι κλάδοι με τα υψηλότερα

ποσοστά συγκέντρωσης της παραοικονομίας είναι οι κατοικίες (91%), οι κατασκευές (71%), οι διάφορες υπηρεσίες (65%) και ακολουθούν οι μεταφορές και επικοινωνίες (30%), η υγεία-εκπαίδευση (30%), το εμπόριο (29%) και η μεταποίηση (15%). Βασικό χαρακτηριστικό των εκτιμήσεων του είναι ότι συνυπολογίζει στην παραοικονομία τον προϊόν των καθαυτών παράνομων δραστηριοτήτων (ναρκωτικά, λαθρεμπόριο χρυσού, δωροδοκίες οργάνων της δημόσιας διοίκησης και πορνεία), στηριζόμενος, όπως αναφέρει σε πληροφορίες αρμόδιων αστυνομικών και λοιπών οργάνων. Με βάση τους υπολογισμούς του το ΑΕΠ του 1984 εμφανίζεται 28,6% μεγαλύτερο από το επίσημο, το οποίο θεωρεί ως το ελάχιστο μέγεθος της παραοικονομίας.

Η κλαδική προσέγγιση της ερευνητικής ομάδας του ΚΕΠΕ δεν στηρίζεται σε πρωτογενή επανεκτίμηση του ΑΕΠ. Έχοντας εκτιμήσει το μέγεθος της παραοικονομίας ως ποσοστό της εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης με βάση την απόκλιση του αντίστοιχου μεγέθους των ΕΛ και των ΕΟΠ, το μετατρέπει σε κατά κλάδο οικονομική δραστηριότητα χρησιμοποιώντας μια μήτρα μετασχηματισμού (όπως έχει εκτιμηθεί από τον Σκούντζο, 1985, σελ. 83). Η παραοικονομία ανερχόταν το 1982 στο 40,9% της εγχώριας κατανάλωσης και στο 46,7% το 1988, το οποίο εκφρασμένο σε όρους ΑΕΠ ανερχόταν σε 27,6% και 34,6% αντίστοιχα. Από τη σχετική μήτρα μετασχηματισμού¹ προκύπτει ότι το 1982 η παραοικονομία ήταν εκτεταμένη στη μεταποίηση (78%), στην υγεία-εκπαίδευση - αναψυχή (42,1%), στο εμπόριο (33%), στις κατοικίες (34,%) και μεταφορές-επικοινωνίες (31,4%), ενώ χαμηλό ποσοστό εμφανίζεται στον κλάδο ηλεκτρισμό-ύδρευση (20,6%), αρκετά χαμηλό στον κλάδο κατασκευών (6,0%), στη γεωργία (1,7%), στις τράπεζες-ασφάλειες (1,7%) και δεν εντοπίζεται στα ορυχεία. Σχετικά με το 1988, η συγκέντρωση της παραοικονομίας είναι η ίδια αλλά σε υψηλότερα επίπεδα παρουσιάζοντας αρκετή αύξηση στη βιομηχανία (από 78% στο 85,9%) και στις μεταφορές-επικοινωνίες (από 31,4% σε 43,8%). Η διαπίστωση ότι το ΑΕΠ ήταν υποεκτιμημένο κατά 27,6% το 1982 και κατά 34,6% το 1988 (ενώ η ίδια μεθοδολογία χρησιμοποιήθηκε για το 1974 και έδειξε απουσία παραοικονομίας λόγω συνέπειας ΕΛ και ΕΟΠ), οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ, σε σταθερές τιμές, ήταν υψηλότερος

¹ Η μήτρα μετασχηματισμού δείχνει από ποιους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας προέρχεται η κατανάλωση (Σκούντζος, κ.α.1985, 'Πίνακες Κοινωνικής Λογιστικής της Ελληνικής Οικονομίας, Έτος 1975', ΚΕΠΕ

από αυτόν που εμφάνιζαν οι ΕΛ κατά 4% αντί 3% την περίοδο 1974-1982 και κατά 2,6% αντί 2,0% την περίοδο 1982-1988. Στον Πίνακα 4.4. παρουσιάζονται οι υπολογισμοί για τη συγκέντρωση της παραοικονομίας στην κατά κλάδο οικονομική δραστηριότητα. Πρόσφατα, από το 1988 και μετά, έγινε με την καθοδήγηση εμπειρογνομώνων του ΟΟΣΑ, η αναθεώρηση των ΕΛ με στόχο την αλλαγή μεθοδολογίας προκειμένου να εναρμονισθούν με το νέο Ευρωπαϊκό Σύστημα Ολοκληρωμένων Οικονομικών Λογαριασμών. Με τον τρόπο αυτό ένα μέρος της παραοικονομίας ενσωματώθηκε στις επίσημες εκτιμήσεις. Έτσι, αν και με τη νέα μεθοδολογία το συνολικό ΑΕΠ είναι μεγαλύτερο κατά 24%, η διαφορά των εκτιμήσεων δεν απέχει σημαντικά από το 10%. Χαρακτηριστικό της νέας τροποποίησης είναι η υψηλή παραοικονομία στον τομέα των υπηρεσιών και η χαμηλότερη κατά το ήμισυ, στη δευτερογενή παραγωγή.

Τα ποσοστά των δύο ερευνητικών προσπαθειών διαφέρουν αισθητά μεταξύ τους, αποτέλεσμα που μπορεί να αποδοθεί ως ένα βαθμό στη διαφορετική μέθοδο μετρήσεως που εφαρμόστηκε. Αξιόλογες αποκλίσεις υπάρχουν και στους

Πίνακας 4.4 : Διαθέσιμες εκτιμήσεις της παραοικονομίας κατά κλάδο ως % του ΑΕΠ των ΕΛ (σε τρέχουσες τιμές)				
	1982^α	1984^β	1988^α	1988^γ
1. Πρωτογενής παραγωγή	5,1	-	10,3	-5,5
2. Δευτερογενής παραγωγή	52,0	25,1	55,8	19,5
α) Ορυχεία, μεταλλεία	-	-	-	-
β) Μεταποίηση	78,0	15,0	85,9	12,9
γ) Ηλεκτρισμός, ύδρευση κλπ.	20,6	-	21,3	23,0
δ) Κατασκευές	6,0	71,1	6,9	47,0
3. Υπηρεσίες	21,9	33,5	31,0	43,5
α) Μεταφορές, επικοινωνίες	31,4	29,7	43,8	7,8
β) Εμπόριο	33,1	28,8	43,5	41,9
γ) Τράπεζες, ασφάλειες κλπ.	1,7	3,5	2,6	73,1
δ) Κατοικίες	34,3	90,9	39,9	147,1
ε) Δημόσια διοίκηση, ασφάλεια	-	-	-	-20,4
στ) Υγεία, εκπαίδευση	42,1	59,5	84,7	63,4
ζ) Διάφορες υπηρεσίες	5,1	64,9	2,9	2,8
ΣΥΝΟΛΟ	27,6	28,6	34,6	23,4
α. Εκτιμήσεις Μελετητικής Ομάδας ΚΕΠΕ (Κανελλόπουλος, Κουσουλάκος, Ράπανος)				
β. Εκτιμήσεις Π. Παυλόπουλος				
γ. Αναθεώρηση Εθνικών Λογαριασμών				

υπολογισμούς κατά κλάδους. Ο Παυλόπουλος εκτιμά την παραοικονομία στη μεταποίηση σε 15% της προστιθέμενης αξίας, ενώ η εκτίμηση του ΚΕΠΕ

ανέρχεται στο 80%, το οποίο θεωρείται αρκετά κοντά στην πραγματικότητα λόγω της χαμηλής συγκέντρωσης που παρουσιάζει η ελληνική μεταποίηση. Συγκεκριμένα, το 1984 το 85,8% των μεταποιητικών μονάδων απασχολούσαν μέχρι 5 άτομα μέγεθος, το οποίο έχει υιοθετηθεί ως το όριο μεταξύ επίσημου και ανεπίσημου τομέα (Magumdar, 1976), ενώ το 70% είναι ατομικές (οικογενειακές) επιχειρήσεις μέχρι 4 άτομα. Οι μικρές επιχειρήσεις αυτού του τομέα πληρώνουν σε μετρητά τους απασχολούμενους τους και πληρώνονται με τον ίδιο τρόπο για τις υπηρεσίες που προσφέρουν, ενώ υποστηρίζεται ότι έχουν μεγαλύτερο βαθμό ευελιξίας στις οικονομικές κρίσεις. Αντίθετα, ο Παυλόπουλος εκτιμά την παραοικονομία στις κατασκευές σε 71,7%, έναντι μόνο 6,0% της μελέτης του ΚΕΠΕ, αποτέλεσμα που οφείλεται στην αδυναμία των ΕΟΠ να καταγράψουν όλες τις δαπάνες των νοικοκυριών για κατασκευές. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η υψηλή παραοικονομία στις κατασκευές είναι αποτέλεσμα της αυθαίρετης και χωρίς άδεια οικονομικής δραστηριότητας. Αρκετά υψηλό είναι το ποσοστό παραοικονομίας στον κλάδο των κατοικιών του Παυλόπουλου, 90,9%, σε σχέση με την συντηρητική εκτίμηση του ΚΕΠΕ, 34,2%. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι συνολικές εκτιμήσεις συγκλίνουν σε ένα πιθανό μέγεθος παραοικονομίας που κυμαίνεται μεταξύ 25 και 35%.

Γενική είναι η διαπίστωση ότι η παραοικονομία εντοπίζεται στη δευτερογενή παραγωγή, κυρίως από μικρές επιχειρήσεις, και στις υπηρεσίες και φυσικά μόνο στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Η υποεκτίμηση του εισοδήματος των υπηρεσιών συμβαδίζει με την ανάπτυξη του τομέα ιδιαίτερα μετά το 1970. Συγκεκριμένα, ενώ κατά την περίοδο 1970-1985 η συνολική απασχόληση παρέμενε αμετάβλητη, η απασχόληση του τριτογενή τομέα παρουσιάζει αύξηση κατά 46,5%. Η υψηλή απασχόληση στον τομέα των υπηρεσιών θεωρείται διεθνώς ότι ενθαρρύνει την παραοικονομική δραστηριότητα (Fiege, 1979). Το συμπέρασμα αυτό αντανακλά το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας δεν είναι όμως απόλυτα ελληνικό φαινόμενο, αλλά προσομοιάζει ανάλογα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά άλλων νοτιοευρωπαϊκών χωρών όπως η Ιταλία, η Πορτογαλία και η Ισπανία στις οποίες η παραοικονομία είναι αρκετά υψηλή. Είναι χαρακτηριστικό ότι μεγάλη παραοικονομία στην Ιταλία εντοπίζεται στις βιοτεχνικές ή χειροτεχνικές μονάδες που παράγουν ακόμα και εξαγόμενα προϊόντα.

4.2 Η μέθοδος της Απόκλισης Εισοδήματος - Δαπάνης: Ασυνέπειες Μεταξύ ΕΛ και ΕΟΠ

Μια πρώτη προσπάθεια στα πλαίσια αυτής της μεθόδου έγινε από την ερευνητική ομάδα του Ιδρύματος Μεσογειακών Μελετών (Καλυβιανάκης κ.α.). Η προσέγγιση αυτή προσπαθεί να εκτιμήσει, μακροοικονομικά, την απόκλιση μεταξύ του καταγραφόμενου εισοδήματος στους ΕΛ και της δαπάνης από των ΕΟΠ, του 1981-1982 και 1987-1988 (οι προηγούμενες έρευνες θεωρούνται αναξιόπιστες ή μη συγκρίσιμες). Τη μέθοδο αυτή αμφισβήτησε αργότερα η ερευνητική ομάδα του ΚΕΠΕ, η οποία με βάση μια πιο συστηματική μικροοικονομική μελέτη καταλήγει σε διαφορετικές εκτιμήσεις.

Από τη συστηματική καταγραφή της ιδιωτικής δαπάνης (6.035) νοικοκυριών για ένα χρόνο και τη σύγκρισή της με την ιδιωτική δαπάνη των ΕΛ προκύπτει η μη καταγραφόμενη δαπάνη. Με βάση την επίσημη σχέση κατανάλωσης-αποταμίευσης προκύπτει η μη καταγραφόμενη αποταμίευση. Το σύνολο της μη καταγραφόμενης κατανάλωσης και αποταμίευσης δίνει το εισόδημα της παραοικονομίας. Η σχέση ιδιωτικής αποταμίευσης προς ιδιωτική κατανάλωση για τη περίοδο Νοέμβριος 1981-Οκτώμβριος 1982 που προκύπτει από τους ΕΛ είναι 21,3%. Το καθαρό καταγραφόμενο εισόδημα προκύπτει αν από το καταγραφόμενο εισόδημα αφαιρεθούν οι μισθοί και τα ημερομίσθια. Η σύγκριση του ιδιωτικού εισοδήματος των ΕΛ και του αντίστοιχου της ΕΟΠ δίνει τα παρακάτω αποτελέσματα:

Πίνακας 4.5: Σύγκριση Του Ιδιωτικού Εισοδήματος των ΕΛ και της ΕΟΠ, 1981-1982			
	Ιδιωτική Κατανάλωση	Αποταμίευση	Σύνολο σε δις δρχ
(1) Καταγραφόμενο ΑΕΠ	1.675,7	357,2	2.032,8
(2) ΑΕΠ από τους ΕΟΠ	1.955	416,4	2.371,4
μη καταγραφόμενο εισόδημα ποσοστό του (1)			1.433,9 16,2%
ποσοστό επί του καταγραφόμενου καθαρού εθνικού εισοδήματος			32,1%

Χωρίς να είναι γνωστό το μέγεθος των μισθών και ημερομισθίων που δεν καταγράφονται γίνεται η υπόθεση ότι αν το ποσοστό αυτό είναι 5% η παραοικονομία ανέρχεται στο 27,2%, ενώ για 10% το μη καταγραφόμενο Εθνικό Εισόδημα είναι 22,3%. Το αγροτικό εισόδημα λόγω του τρόπου καταγραφής του

δεν διαφεύγει την καταγραφή, ωστόσο υποστηρίζεται από τους ερευνητές ότι υπάρχει αυξανόμενο μέγεθος εξωγεωργικής απασχόλησης των αγροτών τα εισοδήματα των οποίων στο μεγαλύτερο μέρος τους βρίσκονται στη σφαίρα της παραοικονομίας. Με 15% ως το μέγιστο ποσοστό μη καταγραφής του γεωργικού εισοδήματος και για 0 ή 5% ή 10% το ποσοστό μη καταγραφόμενων μισθών-ημερομισθίων, το μη καταγραφόμενο εισόδημα ως ποσοστό του καταγραφόμενου εκτός μισθών-ημερομισθίων και γεωργικού εισοδήματος ανέρχεται σε 42,1%, 34,1% και 26% αντίστοιχα.

Με βάση τα στοιχεία των ΕΟΠ Νοεμβρίου 1987-1988 και ακολουθώντας την προηγούμενη μέθοδο το ύψος της παραοικονομίας, ως ποσοστό επί του καταγραφόμενου καθαρού εθνικού εισοδήματος, υπολογίστηκε στο 25,7%. Διατηρώντας τις ίδιες υποθέσεις για το εισόδημα των μισθωτών και των αγροτών προκύπτουν οι παρακάτω υπολογισμοί:

Πίνακας 4.6: Μη Καταγραφόμενο Εισόδημα, 1987-1988					
Ποσοστό μη καταγραφόμενων μισθών ημερομισθ.	Μη καταγραφόμενο υπόλοιπο εισόδημα (σε δις δραχ.)	Ποσοστό επί του κατάγραφόμενου εισοδήματος εκτός μισθών και ημερομισθ.	Ποσοστό μη καταγραφόμενου γεωργικού εισοδήματος εκτός μισθών και ημερομισθ.	Μη καταγεγραμμένο υπόλοιπο παραοικονομικής δραστηριότητας (σε δις δραχ.)	Μη καταγραφόμενο εισόδημα ως % του καταγραφόμενου εκτός μισθών, ημερομισθίων και γεωργικού εισοδήματος
0%	1.433,9	54,9%		1.294,2	77,0%
5%	1.285,8	49,2%	15%	1.146,1	68,2%
10%	1.137,6	43,6%		997,9	59,4%

Από την παραπάνω διερεύνηση προκύπτει ότι και στις δύο χρονικές περιόδους η παραοικονομική δραστηριότητα είναι σημαντική, αυξάνεται γρήγορα διαχρονικά και αφορά κυρίως τα ελεύθερα επαγγέλματα και την επιχειρηματική δραστηριότητα. Οι ερευνητές παραδέχονται ότι η μέθοδος δεν είναι τόσο αξιόπιστη για τον προσδιορισμό του απόλυτου μεγέθους της παραοικονομίας όσο είναι για τον υπολογισμό της διαχρονικής εξέλιξής της, ενώ χρησιμοποιούν υποθέσεις και όχι στοιχεία για τις εισοδηματικές ομάδες που εμπλέκονται σ' αυτήν.

Η ερευνητική ομάδα του ΚΕΠΕ χρησιμοποιεί μια μικροοικονομική μέθοδο συγκρίνοντας τα αντίστοιχα κονδύλια της ιδιωτικής κατανάλωσης των ΕΟΠ του 1974, 1982, 1988 και των ΕΛ (για να προσεγγιστούν οι δυο πηγές έχει αφαιρεθεί

η κατανάλωση των αλλοδαπών στην ημεδαπή). Η σύγκριση των εκτιμήσεων της ιδιωτικής κατανάλωσης από τις δύο πηγές παρουσιάζεται στον Πίνακα 4.2. Η δαπάνη της ΕΟΠ το 1974 κάλυπτε το 85,9% της αντίστοιχης των ΕΛ, ενώ το 1982 και το 1988 έφθανε στο 121,0% και 125,9% αντίστοιχα. Η σχεδόν συνέπεια ΕΛ και ΕΟΠ για το 1974 υπονοεί την ανυπαρξία παραοικονομίας, ενώ για το 1982 και 1988 υπάρχει στους ΕΛ μια εκτεταμένη υποεκτίμηση της ιδιωτικής κατανάλωσης ισοδυναμεί με ισόποση παραοικονομία. Η δαπάνη της ΕΟΠ το 1982 υπερβαίνει κατά 21,4% την αντίστοιχη κατανάλωση των ΕΛ. Αν υποθεθεί ότι το ποσοστό της συνολικής κατανάλωσης που μπορεί να καταγραφεί από την ΕΟΠ (αφού πολλά νοικοκυριά αποφεύγουν να δηλώσουν την ακριβή ποσότητα π.χ. καπνού-ποτών, που καταναλώνουν) είναι το 85,9%, η παραοικονομία για το 1982 ανέρχεται στο 40,9% ($=121,0/85,9$) της εγχώριας κατανάλωσης των νοικοκυριών. Το αντίστοιχο ποσοστό για το 1988 είναι 46,6%. Έτσι μπορεί να υποστηριχτεί ότι η παραοικονομία, όπως ορίζεται εδώ, παρουσιάζει μια αλματώδη αύξηση μεταξύ 1974 και 1982. Οι ερευνητές τονίζουν ότι η εξέλιξη αυτή είναι συνεπής με την εξέλιξη που είχαν την ίδια χρονική περίοδο οι προσδιοριστικοί της παράγοντες, όπως η μέση φορολογική επιβάρυνση (οι φόροι και οι εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση ως ποσοστό του ΑΕΠ ανήλθαν από 27% το 1974, στο 32,3% το 1982 και στο 35,1% το 1988), οι θεσμικοί περιορισμοί στη λειτουργία των αγορών (ο δείκτης που χρησιμοποιείται είναι το απασχολούμενο εργατικό δυναμικό στη δημόσια διοίκηση, το οποίο μεταξύ 1977-1989 αυξανόταν με ετήσιο ρυθμό 3.1%), η μείωση των ωρών εργασίας και η καθιέρωση του πενθήμερου.

Τέλος, εκτός από τη συνολική εκτίμηση μπορεί να εξεταστεί και η διαφοροποίηση της παραοικονομίας κατά ομάδες προϊόντων. Τα υψηλότερα ποσοστά που εμφανίζονται το 1982 είναι στις δαπάνες για εκπαίδευση-αναψυχή (235%), ένδυση και υπόδηση (111,2%), έπιπλα-οικιακό εξοπλισμό (82,4%) και υγεία-ατομικό ευπρεπισμό (39%). Σχετικά χαμηλότερα ποσοστά εμφανίζουν οι δαπάνες για τρόφιμα (19,3%), μεταφορές-επικοινωνίες (16,5%) και στέγαση-θέρμανση-φωτισμό (42,6%). Δεν εμφανίζεται παραοικονομία στις δαπάνες για ποτά-καπνό (ίσως υπάρχει αλλά εδώ δεν καταγράφεται). Το 1988 μεγάλη παραοικονομία υπάρχει στις δαπάνες για εκπαίδευση-αναψυχή (363,3%), ένδυση και υπόδηση(106,7%), και έπιπλα-οικιακό εξοπλισμό (63,9%).

Πίνακας 4.7
Σύγκριση εκτιμήσεων ιδιωτικής κατανάλωσης μόνιμων κατοίκων από ΕΛ και έρευνες ΕΟΠ (προσαρμοσμένα στοιχεία)

Αγαθά και Υπηρεσίες	1979					1982					1988					Ποσοστά υποεκτίμησης ιδιωτικής κατανάλωσης νοικοκυριών - ΕΛ
	ΕΟΠ	ΕΛ	ΕΟΠ/ΕΛ × 100	ΕΟΠ	ΕΛ	ΕΟΠ/ΕΛ × 100	ΕΟΠ	ΕΛ	ΕΟΠ/ΕΛ × 100	ΕΟΠ	ΕΛ	ΕΟΠ/ΕΛ × 100	ΕΟΠ	ΕΛ	ΕΟΠ/ΕΛ × 100	
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11) = (9) : (3)					
Τρόφιμα	109.252	139.931	78,1	538.732	578.110	93,2	1.720.610	1.570.851	109,5	119,3	140,2					
Ποτά-Καπνός	19.272	23.417	82,3	57.790	92.220	62,7	214.565	379.294	56,6	76,2	68,7					
Ένδυση-Υπόδηση	35.991	46.408	77,6	227.616	138.824	164,0	776.227	483.847	160,4	211,3	206,7					
Στέγαση-θέρμανση-φωτισμός	63.936	47.814	133,7	362.498	190.111	190,7	1.149.877	586.352	196,1	142,6	146,7					
Έπιπλα-οικιακός εξοπλισμός	25.450	37.097	68,6	165.298	132.138	125,1	490.257	435.921	112,5	182,4	163,9					
Υγεία-ατομικός ευπρεπισμός	16.956	16.803	100,9	110.259	78.595	140,3	392.377	267.805	146,5	139,0	145,2					
Εκπαίδευση-Αναψυχή	19.332	32.016	60,4	99.396	49.174	202,1	364.928	130.400	279,8	334,6	463,3					
Μεταφορές-επικοινωνίες	28.982	36.707	79,0	196.330	213.481	92,0	626.915	610.765	102,6	116,5	129,9					
Λοιπά αγαθά	10.542	3.536	298,1	210.778	154.111	136,8	459.966	455.965	100,9	45,9	33,8					
Σύνολο	329.713	283.729	85,9	1.968.697	1.626.711	121,0	6.195.762	4.921.229	125,9	140,8	146,6					

4.3 Νομισματικές μέθοδοι

Οι λιγοστές προσπάθειες για την εφαρμογή των έμμεσων νομισματικών μεθόδων στην περίπτωση της Ελλάδας ήταν ανεπιτυχείς. Ο Παυλόπουλος (1987) προσπάθησε να εφαρμόσει την μέθοδο του Guttman και του Tanzi χωρίς επιτυχία. Έχει επισημανθεί ότι οι νομισματικές μέθοδοι μέτρησης της παραοικονομίας δεν είναι σε θέση να δώσουν αξιόπιστα αποτελέσματα και καθιστούν αδύνατες τις διεθνείς συγκρίσεις κυρίως λόγω της σχετικής ανακρίβειας των απαραίτητων στατιστικών σειρών και της ύπαρξης παραγόντων που δεν συνδέονται με την παραοικονομία αλλά επηρεάζουν τις νομισματικές σχέσεις.

Από το Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών έγινε προσπάθεια εκτίμησης μιας τροποποιημένης προσέγγισης της μεθόδου Tanzi, όπως προτάθηκε από τους Frey and Weck (1983). Η προσέγγιση αυτή εκφράζει το λόγο μετρητών προς καταθέσεις ως συνάρτηση του πραγματικού ΑΕΠ, του μεριδίου της αμοιβής της εργασίας στο εθνικό εισόδημα, του ονομαστικού επιτοκίου των καταθέσεων προθεσμίας και του μεριδίου των άμεσων φόρων στο ΑΕΠ. Η παραπάνω σχέση για την ελληνική οικονομία κατά την περίοδο 1972-1985 είχε την παρακάτω εξειδίκευση:

$$(C/M_2)_{t-1} = -3.327 + 0.273 \text{ ΑΕΠ}_t + 0,0009 \text{ W/Y}_t - 0,018 i_t + 0,021 (DT/\text{ΑΕΠ})_t$$

Το ΑΕΠ είχε μια στατιστικά ασήμαντη θετική επίδραση, το επιτόκιο αρνητική και το μερίδιο των μισθών στο εισόδημα θετική. Η μεταβλητή των φόρων έχει σημαντικά θετική σχέση, υπονοώντας θετική συσχέτιση μεταξύ φορολογικού βάρους και παραοικονομίας. Με σταθερή τη μεταβλητή των φόρων στο χαμηλό επίπεδο του 13,6% (1972), υπολογίζονται διάφορες τιμές για τον λόγο C/M_2 και κατόπιν συγκρίνονται με την πραγματική τιμή του λόγου. Από την υπολογιζόμενη διαφορά και με την υπόθεση της σταθερής εισοδηματικής κυκλοφορίας των μετρητών προκύπτει το εισόδημα της παραοικονομίας, το οποίο για την περίοδο 1972- 1985 αυξήθηκε από 10,8% σε 16,6 % του ΑΕΠ.

Οι ερευνητές τονίζουν ότι χρειάζεται μια πιο εξειδικευμένη προσέγγιση αφού αυτή η εκτίμηση σαφώς υποεκτιμά το πραγματικό μέγεθος της παραοικονομίας λόγω των περιοριστικών υποθέσεων (θετική σχέση φορολογικής επιβάρυνσης και παραοικονομίας, ίδια κυκλοφοριακή ταχύτητα χρήματος στην επίσημη και ανεπίσημη οικονομία, χρησιμοποίηση μετρητών στις παράνομες συναλλαγές) στις οποίες στηρίζεται η εκτίμηση. Ιδιαίτερα η υπόθεση ότι όλες οι συναλλαγές της παραοικονομίας γίνονται σε μετρητά είναι αρκετά ανακριβής, δεδομένου ότι στις

ανεπίσημες συναλλαγές χρησιμοποιούνται ευρέως και άλλα μέσα, όπως μεταχρονολογημένες επιταγές και συναλλαγματικές για πληρωμή ή εγγύηση πληρωμής που δεν είναι δυνατόν να ποσοτικοποιηθούν.

Μια εναλλακτική νομισματική μέθοδο χρησιμοποιούν οι Βαβούρας, Καραβίτης και Τσούχλου (1990), υποστηρίζοντας ότι το ανεπίσημο εισόδημα συμμετέχει εξίσου στη ζήτηση χρήματος της οικονομίας, έτσι ώστε:

$$M_1 = m_0 + m_1 Y + m_2 H + m_3 I + m_4 R \quad (1)$$

όπου M_1 είναι ο λογάριθμος του χρήματος $M1$ (νόμισμα σε κυκλοφορία και καταθέσεις όψεως), Y ο λογάριθμος του ΑΕΠ σε σταθερές τιμές, H είναι το εισόδημα της παραοικονομίας, I ο ρυθμός μεταβολής του ΔΤΚ και R το ονομαστικό επιτόκιο. Το εισόδημα της παραοικονομίας εξαρτάται από το επίσημο εισόδημα, την απόκλιση μεταξύ προσδοκώμενου και πραγματικού εισοδήματος και το φορολογικό βάρος, έτσι ώστε να ορίζεται από τη λογαριθμική σχέση:

$$H = h_1 Y + h_2 Z + h_3 T \quad (2)$$

όπου Z είναι η απόκλιση του προσδοκώμενου κατά κεφαλή εισοδήματος από το πραγματικό (ο λόγος του προσδοκώμενου κατά κεφαλή ιδιωτικού εισοδήματος προς το πραγματικό) και T η μέση φορολογική επιβάρυνση (εδώ υπολογίζεται ως ο λόγος των άμεσων και έμμεσων φόρων και εισφορών κοινωνικής ασφάλισης προς το ΑΕΠ).

Αντικαθιστώντας την σχέση (2) στην (1) και υποθέτοντας ίδια εισοδηματική ελαστικότητα στην επίσημη και ανεπίσημη οικονομία ($m_1=m_2$) προκύπτει η σχέση

$$M_1 = m_0 + m_1 (1+h_1) Y + m_1 h_2 Z + m_1 h_3 T + m_3 I + m_4 R \quad (3)$$

Οι εκτιμήσεις του υποδείγματος για την περίοδο 1958-1988 έδειξαν μια αύξηση της παραοικονομίας από 24,9% του ΑΕΠ ως 31,62%, με τη μέση διαχρονική τιμή της να προσεγγίζει το 24,6%. Το μέγεθος αυτό θέτει σε αμφισβήτηση, μεταξύ άλλων, την πραγματική παραγωγικότητα της οικονομίας, την πραγματική κατανομή του εισοδήματος, το επίπεδο της φοροδιαφυγής και το ποσοστό της συγκαλυμμένης απασχόλησης ως αποτέλεσμα της παραοικονομίας. Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι ο χαμηλός ρυθμός αύξησης του επίσημου ΑΕΠ συνδυασμένος με υψηλές προσδοκίες (δηλαδή με απότομες πτώσεις στο ρυθμό μεταβολής του ΑΕΠ) και με την αύξουσα μέση φορολογική επιβάρυνση επιταχύνουν την παραοικονομία, η οποία μπορεί να επιβραδυνθεί με την επιδίωξη σταθερών ρυθμών ανάπτυξης και μη σημαντικές αυξήσεις στη μέση φορολογική επιβάρυνση.

4.2.δ. Υποδειγματική Μέθοδος

Η τελευταία μέθοδος εμπειρικής προσέγγισης της ανεπίσημης οικονομίας στην Ελλάδα που παρουσιάζεται στο κεφάλαιο αυτό αφορά την εκτίμηση της Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη (1991), η οποία στοχεύοντας στον οικονομετρικό έλεγχο των προσδιοριστικών παραγόντων της ελληνικής παραοικονομίας εξειδίκευσε ένα οικονομετρικό υπόδειγμα όπου η παραοικονομία είναι η εξαρτημένη μεταβλητή. Το υπόδειγμα έχει την παρακάτω μορφή:

$$PRAA_t = a_1 + a_2 EMPS_t + a_3 CONSPUB_t + a_4 MIMP_t + a_5 INVM_{t-2} + a_6 CB_t + u_t \quad (1)$$

όπου PRAA είναι η παραοικονομία, EMPS η απασχόληση στον τομέα των υπηρεσιών, CONSPUB οι καταναλωτικές δαπάνες του δημόσιου τομέα, MIMP οι εισαγωγές καταναλωτικών βιομηχανικών προϊόντων, INVM οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στη μεταποίηση και CB είναι το μερίδιο της εργασίας στη συνάρτηση παραγωγής Cobb-Douglas για την ελληνική οικονομία η τιμή του οποίου υπολογίζεται με ένα συγκεκριμένο τύπο και περιλαμβάνει τη μισθωτή αλλά και την αυτοαπασχολούμενη εργασία¹. Η τιμή αυτή υποτίθεται ότι δεν πρέπει να υπερβαίνει το 0,75 γιατί τότε σημαίνει ότι το κεφάλαιο συμμετέχει ελάχιστα στην παραγωγή. Η απόκλιση από αυτή την τιμή οφείλεται σε απόκρυψη εισοδημάτων, κυρίως των αυτοαπασχολούμενων αφού αυτοί έχουν μια τέτοια δυνατότητα. Η ετήσια απόκλιση από τον υπολογισμό της παραπάνω σχέσης με βάση το πραγματικό μέγεθος του μεριδίου της εργασίας, θεωρήθηκε ως το μέγεθος της παραοικονομίας.

Με βάση την οικονομική θεωρία, τα πρόσημα των παραμέτρων της σχέσης (1) είναι $a_2, a_3, a_4, a_6 > 0$ και $a_5 < 0$. Οι εκτιμήσεις για την ελληνική περίπτωση μεταξύ 1970-1985 υποστήριξαν τις υποθέσεις αυτές εκτός από το πρόσημο των εισαγωγών βιομηχανικών προϊόντων που βρέθηκε αρνητικό. Εκ πρώτης όψεως, η αρνητική αυτή σχέση εισαγωγών και παραοικονομίας υπονοεί ότι τα εισαγόμενα καταναλωτικά βιομηχανικά αγαθά μπορεί να είναι υποκαταστήσιμα από αγαθά που παράγονται στην παραοικονομία. Η αποδοχή μιας τέτοιας άποψης σημαίνει ότι η ανεπίσημη παραγωγή υπάρχει και στην ελληνική μεταποίηση, χωρίς κάτι τέτοιο να αποδεικνύεται από την παρούσα εργασία.

Για την εξεταζόμενη περίοδο η μέση τιμή του ανεπίσημου αστικού ΑΕΠ ήταν 11%. Για την περίοδο 1977-1985 το ποσοστό αυτό ήταν 15%, ενώ για τα

¹ Βλ. Μ Νεγρεπόντη - Δελιβάνη 'Η Οικονομία της Παραοικονομίας στην Ελλάδα', 1991, σελ.99.

τελευταία τέσσερα έτη ήταν 22%. Με την υπόθεση ότι για την ίδια περίοδο το μέσο ποσοστό παραοικονομίας στο αγροτικό ΑΕΠ ήταν το ίδιο, η μέση τιμή του ανεπίσημου συνολικού ΑΕΠ προσεγγίζει το 13,44% μεταξύ 1970-1985, 17,44% μεταξύ 1977-1985 και 24,44% για τα τελευταία τέσσερα έτη. Επισημαίνεται ότι το μέγεθος αυτό πρέπει να θεωρηθεί ως το κατώτατο, ενώ η μέθοδος που χρησιμοποιείται δεν στοχεύει στον εν γένει προσδιορισμό του απόλυτου μεγέθους της παραοικονομίας, αλλά στον τρόπο προσέγγισής του το οποίο αποκαλύπτει τους προσδιοριστικούς παράγοντες του φαινομένου και προτείνει μέτρα πολιτικής για την αντιμετώπισής του. Τέλος, τονίζεται ότι με τη παρούσα μέθοδο είναι αδύνατον να δειχθεί αν το ανεπίσημο εισόδημα αφορά τους μισθωτούς ή τους αυτοαπασχολούμενους λόγω του ότι στον υπολογισμό του μεριδίου της εργασίας στην συνάρτηση παραγωγής Cobb-Douglas συμπεριλαμβάνονται μισθοί και αποδοχές μισθωτών αλλά και αυτοαπασχολούμενων.

5. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

5.1. Αρνητικά και Θετικά Στοιχεία της Παραοικονομίας

Οι συζητήσεις των ασχολούμενων με θέματα οικονομικής πολιτικής επικεντρώνονται κυρίως στα προβλήματα που δημιουργεί η παραοικονομία στη φορολογική, εισοδηματική και σταθεροποιητική πολιτική. Η παραοικονομία αποτελεί ένα πολυσύνθετο φαινόμενο με θετικές και αρνητικές επιδράσεις στην οικονομική και κοινωνική ζωή των πολιτών μιας χώρας.

Τα αρνητικά χαρακτηριστικά της παραοικονομίας έχουν προσελκύσει περισσότερο την προσοχή των αναλυτών και αφορούν κυρίως την απώλεια φορολογικών εσόδων από το κράτος και τους ασφαλιστικούς φορείς. Ωστόσο η ύπαρξη της έχει προφανείς επιπτώσεις στη διανομή του εισοδήματος, στο επίπεδο του φορολογικού ήθους και στη δομή της οικονομίας. Η ταυτόχρονη ύπαρξη φορολογούμενων και μη φορολογούμενων τομέων έχει σημαντικό κόστος ευημερίας και αρνητική επίδραση στην κατανομή των πόρων (Alm, 1985). Θεωρητική έρευνα (Persoon and Wisen, 1984) έχει δείξει ότι η διανομή του συνολικού εισοδήματος (το οποίο ενσωματώνει και το εισόδημα από την παραοικονομία) είναι πιο άνιση από τη διανομή του επίσημου εισοδήματος. Υπάρχει όμως και το ζήτημα των δημόσιων αγαθών που χρηματοδοτούνται από τα φορολογικά έσοδα και στα οποία οι φοροδιαφεύγοντες δεν συμβάλλουν κανονικά στις υποχρεώσεις τους. Η ευρύτερη αντίληψη ότι πολλά άτομα δεν καταβάλλουν το δίκαιο μερίδιό τους στους φόρους αυξάνει τον ανταγωνισμό και την αποφασιστικότητά τους να αυξήσουν περισσότερο τη φοροδιαφυγή τους, δημιουργεί μια υποκουλτούρα που υπάρχει στα όρια του νόμου και ενθαρρύνει μια μη υγιή δημοσιονομική συμπεριφορά.

Η παραοικονομία μπορεί να οδηγήσει σε αναποτελεσματική κατανομή των πόρων της οικονομίας. Θεωρητικές έρευνες (Virmani, 1989, Thalmann, 1992) έχουν δείξει ότι η ύπαρξη της παραοικονομίας και φοροδιαφυγής οδηγούν πολλές επιχειρήσεις να λειτουργούν σε κλίμακα μικρότερη από αυτή που υποδεικνύει η οικονομική αποτελεσματικότητα. Επειδή η φοροδιαφυγή και παραοικονομία είναι ευκολότερη στις μικρές επιχειρήσεις, ο ανταγωνισμός μεταξύ ομοειδών επιχειρήσεων του επίσημου τομέα γίνεται αθέμιτος, οι διαθέσιμοι πόροι της οικονομίας δεν διατίθενται ορθολογικά και η αύξηση του συνολικού προϊόντος είναι μικρότερη από την δυνητική, επιβραδύνοντας έτσι το ρυθμό ανάπτυξης της οικονομίας.

Τέλος, υποστηρίζεται ότι η παραοικονομία έχει μειωτική επίδραση στην παραγωγικότητα των διπλοαπασχολούμενων εξαιτίας της κόπωσης, των απουσιών και των εργατικών ατυχημάτων.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι επιπτώσεις της παραοικονομίας στην εφαρμογή και αποτελεσματικότητα της οικονομικής πολιτικής. Η παραοικονομία επιδρά κυρίως στην:

α) Ακρίβεια των επίσημων μακροοικονομικών στατιστικών στοιχείων στα οποία στηρίζεται ο σχεδιασμός της οικονομικής πολιτικής. Η ύπαρξη παραοικονομίας σημαίνει ότι τα επίσημα μέτρα της γενικής οικονομίας πρέπει να χρησιμοποιούνται με προσοχή. Σημαντικά οικονομικά μακροοικονομικά μεγέθη, όπως το πραγματικό ΑΕΠ, η αποταμίευση, οι επενδύσεις και η πραγματική απασχόληση είναι υψηλότερα από τα επίσημα εκτιμώμενα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα επίσημα στοιχεία υπερεκτιμούν πάντοτε και τον ρυθμό μεταβολής των πραγματικών στοιχείων της οικονομίας.

Η παρουσία παραοικονομίας υπονοεί ότι ο πραγματικός ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης είναι υψηλότερος από τον επίσημο και το πραγματικό ποσοστό ανεργίας χαμηλότερο από το επίσημο. Η περίπτωση της Ιταλίας είναι χαρακτηριστική: το 1987 προσάρμοσε προς τα πάνω το ΑΕΠ της κατά 15% εξαιτίας της παραοικονομίας. Αλλά και το επίπεδο των τιμών στον τομέα της παραοικονομίας είναι γενικά χαμηλότερο από το αντίστοιχο του τομέα της επίσημης οικονομίας λόγω της μη καταβολής φόρων και εισφορών κοινωνικής ασφάλισης και άλλων κρατικών ρυθμίσεων που αυξάνουν το κόστος παραγωγής.

Ένα αποτέλεσμα της στρέβλωσης αυτής είναι ότι αν σε περιόδους οικονομικής ύφεσης υπερεκτιμάται η μείωση του παραγόμενου προϊόντος και η αύξηση της ανεργίας, η επεκτατική πολιτική που υπαγορεύεται από τα επίσημα στατιστικά στοιχεία θα είναι πληθωριστική. Επιπλέον, στην περίπτωση αυτή η παραοικονομία μπορεί να επιταχύνει τις πληθωριστικές πιέσεις μέσω της αυξημένης ζήτησης παραοικονομικού χρήματος με πολλαπλασιαστικές επιδράσεις.

Γενικά τα μη αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία παραπλανούν τους οικονομικούς αναλυτές και τους οδηγούν σε εσφαλμένες προτάσεις για τη διαδικασία του οικονομικού προγραμματισμού.

β) *Δημοσιονομική πολιτική.* Η παραοικονομία και η επέκταση της φοροδιαφυγής που προκαλεί επιδρά μειωτικά στα δημόσια έσοδα¹, αυξάνει το φορολογικό βάρος της επίσημης οικονομίας δημιουργώντας προβλήματα φορολογικής δικαιοσύνης με συνέπεια την παραπέρα αύξηση της ροπής για φοροδιαφυγή. Οι φορείς της κρατικής πολιτικής εμπλέκονται σε ένα 'φαύλο κύκλο' αφού όσο περιορίζεται η φορολογική βάση λόγω της παραοικονομίας, τόσο περισσότερο γίνεται επιτακτική η αύξηση των φορολογικών συντελεστών προκειμένου να συγκεντρωθούν να απαραίτητα φορολογικά έσοδα. Στο μέτρο που η παραοικονομία περιορίζει τα δημόσια έσοδα δυσκολεύει τον χειρισμό του δημόσιου χρέους αλλά επηρεάζει ακόμη και το όριο των δημόσιων δαπανών ως μέσο πολιτικής, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής ύφεσης όπου ασκούνται πιέσεις για μεταβιβαστικές πληρωμές και επεκτατική πολιτική.

γ) *Εισοδηματική πολιτική.* Με βάση τα επίσημα στοιχεία η κατανομή του επίσημου εισοδήματος ως προς τις διάφορες κατηγορίες του πληθυσμού παρουσιάζεται αναληθές, περιορίζοντας την αποτελεσματικότητα της εισοδηματικής πολιτικής κυρίως ως προς ποιες εισοδηματικές κατηγορίες πρέπει να στηρίξει ή όχι. Αν οι παραοικονομικές δραστηριότητες αναπτύσσονται από άτομα με υψηλά εισοδήματα η κατανομή του διαθέσιμου εισοδήματος γίνεται περισσότερο στρεβλή, ενώ αντίθετα βελτιώνεται. Αυτό όμως είναι δύσκολο να αποδειχθεί δεδομένου ότι τα εισοδήματα που δημιουργούνται στους μισθωτούς, εργοδότες και αυτοαπασχολούμενους από την παραοικονομία παρουσιάζουν μεγάλη διασπορά.

δ) *Πολιτική Απασχόλησης.* Η αθέατη εργασία αποτελεί βασικό συντελεστή παραγωγής στην παραοικονομία και ασκεί σημαντικές επιδράσεις στα μέτρα της απασχόλησης και της ανεργίας. Μεγάλη σημασία στην πολιτική απασχόλησης έχει η ανάλυση των εργασιακών χαρακτηριστικών των ατόμων που εμπλέκονται σε παραοικονομικές δραστηριότητες. Οι Henry και Pahl (1980) υποστήριξαν ότι οι

¹ Η σχέση φοροδιαφυγής και φορολογικών εσόδων δεν είναι αρκετά ξεκάθαρη. Οι Peacock and Shaw (1982), στα πλαίσια ενός μακροοικονομικού υποδείγματος, αναφέρουν ότι αν η ροπή για κατανάλωση από το διαφεύγον εισόδημα είναι ίση με τη μονάδα, τότε η απώλεια φορολογικών εσόδων είναι μηδενική. Οι Lay and Chang (1988), έδειξαν ότι η φοροδιαφυγή αυξάνει την προσφορά εργασίας δημιουργώντας εισόδημα, με συνακόλουθη αύξηση των φορολογικών εσόδων. Ο Ricketts (1984), σε ένα απλό μακροοικονομικό μοντέλο με νομισματικό τομέα, έδειξε ότι ο φοροφυγιάς δεν δημιουργεί πάντα θετικό εισόδημα, και η φοροδιαφυγή οδηγεί σε μείωση των φορολογικών εσόδων. Ο Zameck (1989) ενσωματώνει στο υπόδειγμα της φοροδιαφυγής την έμμεση φορολογία, καταλήγοντας σε διαφορετικά συμπεράσματα ανάλογα με τις υποθέσεις που κάνει για τη ροπή προς κατανάλωση από το μη δηλούμενο εισόδημα.

άνεργοι ανταγωνίζονται με τους μισθωτούς και αυτοαπασχολούμενους για εργασία στην παραοικονομία. Οι άνεργοι είναι λιγότερο ικανοί να διαφημίσουν τη διαθεσιμότητά τους προς εργασία έτσι ώστε οι ανισότητες στην επίσημη απασχόληση συχνά να αναπαράγονται στην ανεπίσημη. Η άποψη όμως των Matthews και Stoney (1987), βρίσκει ότι μολονότι οι άνεργοι κερδίζουν λιγότερα από τους αυτοαπασχολούμενους και μισθωτούς που εργάζονται στην παραοικονομία η συχνότητα συμμετοχής τους στην παραοικονομία είναι μεγαλύτερη, με αποτέλεσμα πολλοί από αυτούς να επωφελούνται από το επίδομα ανεργίας και την ταυτόχρονη κρυφή απασχόληση. Αν πράγματι οι άνεργοι συμμετέχουν στην παραοικονομία τότε το ποσοστό ανεργίας είναι μικρότερο από το επίσημο, και πρέπει να χρησιμοποιούνται προσεκτικά ο θεσμός των επιδομάτων ανεργίας και η πολιτική απασχόλησης.

ε) *Νομισματοπιστωτική πολιτική.* Η λειτουργία της ανεπίσημης αγοράς χρήματος όπως είναι η τοκογλυφία, η 'μαύρη αγορά' συναλλάγματος, οι μεταχρονολογημένες επιταγές και τα πλαστά νομίσματα, συντηρεί και αναπαράγει την ανεπίσημη αγορά προϊόντων και περιορίζει την αποτελεσματικότητα της νομισματοπιστωτικής πολιτικής.

Επιπλέον, η νομισματική πολιτική θα έχει μικρότερη αποτελεσματικότητα από την αναμενόμενη δεδομένου ότι στη Κεϋνσιανή ζήτηση χρήματος πρέπει να προστεθεί και η ζήτηση χρήματος της παραοικονομίας για συναλλακτικούς σκοπούς, η οποία είναι ανεξάρτητη από το επιτόκιο, κάνοντας την πραγματική κλίση της καμπύλης LM να είναι μεγαλύτερη από την εκτιμώμενη.

Τέλος, η φοροδιαφυγή από την παραοικονομία αναγκάζει την κυβέρνηση να προβεί σε δανεισμό για την κάλυψη ελλειμμάτων του προϋπολογισμού. Αυτή η πολιτική οδηγεί σε αύξηση των επιτοκίων, ιδιαίτερα όταν τα ελλείμματα είναι μεγάλα, αποθαρρύνοντας έτσι την επενδυτική και οικονομική δραστηριότητα.

στ) *Κλαδική πολιτική.* Οι επίσημες εκτιμήσεις της διάρθρωσης της παραγωγής καθώς και οι κλαδικοί δείκτες παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας παραποιούνται ως ένα βαθμό, από την ύπαρξη παραοικονομίας και είναι δυνατόν να οδηγήσουν στην επιλογή και εφαρμογή στρατηγικών κλαδικής πολιτικής και ανάπτυξης της παραγωγής διαφορετικών από τις πραγματικές ανάγκες της οικονομίας. Σημαντική θεωρείται η γνώση των τομέων στους οποίους αναπτύσσεται παραοικονομική δραστηριότητα, οι οποίοι δεν παραμένουν πάντα οι ίδιοι και διαφοροποιούνται μεταξύ χωρών.

Στην διατύπωση προτάσεων πολιτικής πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και τα θετικά στοιχεία της παραοικονομίας. Ένα επιχείρημα υπέρ της παραοικονομίας είναι ότι εξουδετερώνει τις οικονομικές διαταραχές που προκαλεί κυρίως η επέκταση του δημόσιου τομέα. Η ρυθμιστική αυτή λειτουργία της είναι σημαντική όσο δύσκαμπτες είναι οι δομές της επίσημης οικονομίας. Επιπλέον, η παραοικονομία δεν μπορεί να αγνοηθεί σε περιόδους κρίσεων ή μεταβολών στην παραγωγική δομή της οικονομίας. Έτσι, αν σε περίοδο κρίσης συντελεσθεί επέκταση της παραοικονομίας ταχύτερη σε σύγκριση με την καταγραφόμενη οικονομία, τότε ο μετρούμενος ρυθμός του ΑΕΠ θα υποεκτιμηθεί και η διεύρυνση της παραοικονομίας θα αμβλύνει τις επιδράσεις της κρίσης μέσω της άδηλης αναδιανομής του εισοδήματος. Με άλλα λόγια, η παραοικονομία απορροφά τις αποσταθεροποιητικές τάσεις της οικονομίας σε περιόδους διαρθρωτικών μεταβολών και λειτουργεί ως δικλείδα ασφαλείας για την αποφυγή κοινωνικών εντάσεων σε περιόδους οικονομικής στασιμότητας.

Η παραοικονομία λειτουργεί ως 'βαλβίδα ασφαλείας' για τους χαμηλόμισθους και τους άνεργους. Σε πολλές χώρες, κυρίως αναπτυσσόμενες, το φαινόμενο είναι αρκετά διαδεδομένο σε δραστηριότητες όπου η μεγάλη μάζα των αυτοαπασχολούμενων έχουν πολύ χαμηλό εισόδημα ή δεν βρίσκουν απασχόληση στην επίσημη οικονομία. Σ' αυτή την περίπτωση η ύπαρξη της παραοικονομίας μπορεί να οδηγήσει σε πιο ίση διανομή του εισοδήματος. Επιπλέον, η παραοικονομία δημιουργεί υποκειμενικά συναισθήματα 'κατά φαντασία ισότητας' για τους χαμηλόμισθους και τους φτωχούς. Οι Ditton και Brown (1981) εξηγούν γιατί η αύξηση της ανεργίας σε όλη την Ευρώπη κατά τη δεκαετία του 1980 απέτυχε να δημιουργήσει μια πολιτική επανάσταση, υποστηρίζοντας ότι οι άνεργοι και οι φτωχοί αντί να εξεγερθούν κατά του κατεστημένου, χρησιμοποίησαν την παραοικονομία ως μηχανισμό εξουδετέρωσης των 'δονήσεων' από την υπόλοιπη οικονομία. Ο Brezinski (1985) αναφέρει, σχετικά με το μέγεθος της παραοικονομίας στη Σοβιετική Ένωση, ότι μάλλον συντηρεί παρά υποσκάπτει το *status quo*.

Ο τομέας της παραοικονομίας είναι εύκαμπτος, ανταγωνιστικός και ελεύθερος από τις ρυθμίσεις του κράτους και των συνδικάτων, ενθαρρύνει το επιχειρηματικό πνεύμα και την ανάληψη πρωτοβουλιών στην επιχείρηση. Υποστηρίζεται η άποψη ότι η παραοικονομική δραστηριότητα αποτελεί ένα οικονομικό 'σωσίβιο' επειδή η αύξηση του κόστους εργασίας, του φορολογικού βάρους ή η

εξυπηρέτηση κάποιας κρατικής πολιτικής δημιουργεί προβλήματα ανταγωνιστικότητας για τις επιχειρήσεις, τόσο στην εσωτερική όσο και στη διεθνή αγορά. Σημαντικό μέρος των εισοδημάτων από την παραοικονομία και τη φοροδιαφυγή χρησιμοποιούνται για επενδύσεις στις επιχειρήσεις, ιδιαίτερα στις μικρές και μεσαίες, οι οποίες χωρίς την άσκηση και κάποιας παραοικονομικής δραστηριότητας δύσκολα θα επιβίωναν.

Ωστόσο, ο ρυθμιστικός ρόλος της παραοικονομίας δεν πρέπει να υπερεκτιμάται γιατί δεν αφορά ολόκληρη την οικονομία αλλά μέρος αυτής. Ο περιορισμός της, αν και δεν συμβάλλει πάντοτε στην επίλυση βασικών προβλημάτων της οικονομίας, είναι θέμα φορολογικής ισότητας (οριζόντιας και κάθετης), ενθαρρύνει τις δυνατότητες ανάπτυξης των επίσημων δραστηριοτήτων μέσω της μείωσης των φορολογικών τους επιβαρύνσεων, και αυξάνει τις δυνατότητες αποτελεσματικότερου σχεδιασμού της οικονομικής πολιτικής. Γι' αυτούς τους λόγους ο έλεγχός της θεωρείται, γενικά, επιθυμητός και προϋποθέτει συστηματική διερεύνηση της δομής και της λειτουργίας ολόκληρης της οικονομίας και πολύ περισσότερο των σχέσεων μεταξύ παραοικονομίας και επίσημης οικονομίας. Λόγω του μεγάλου αριθμού οικονομικών δραστηριοτήτων που καλύπτει η παραοικονομία και των διαφορετικών χαρακτηριστικών των ατόμων που εμπλέκονται σ' αυτήν, ο έλεγχός της δεν πρέπει να στηρίζεται σε γενικά μέτρα αλλά σε ένα πλαίσιο κινήτρων και αντικινήτρων ανάλογα με τις δραστηριότητες και τα εργασιακά χαρακτηριστικά των απασχολούμενων σ' αυτές.

5.2 Επιβολή Φορολογικής Νομοθεσίας

Επιστρέφοντας στο αναλυτικό πλαίσιο του δεύτερου κεφαλαίου, η οικονομική φιλολογία προσπαθεί να προσδιορίσει το 'άριστο' επίπεδο φοροδιαφυγής όταν οι αρχές έχουν μια ποικιλία μέσων πολιτικής, όπως τους εφοριακούς για διενέργεια ερευνών, ποινές, φορολογικούς συντελεστές κλπ.

5.2.1. Απλοί Κανόνες

Μια 'άριστη πολιτική' απαιτεί προσεκτικό στάθμισμα αυτών των παραμέτρων έτσι ώστε το αναμενόμενο όφελος από την οριακή αλλαγή της κάθε παραμέτρου να ισούται οριακό κόστος μιας τέτοιας αλλαγής. Αλλά ένας τέτοιος κανόνας είναι δύσκολο να εφαρμοστεί στην πράξη.

Η προσέγγιση είναι γενικά να επισημαίνονται οι άριστες τιμές της πιθανότητας εντοπισμού (ρ) και της αυστηρότερης τιμωρίας (π) προκειμένου να μειωθεί η φοροδιαφυγή. Θα ήταν λογικό να συμπεράνουμε ότι καθώς η αύξηση του ρ κοστίζει (π.χ. απασχόληση περισσότερων φορολογικών ελεγκτών), αλλά η αύξηση του π δεν έχει κόστος, τότε μια άριστη πολιτική θα περιλάμβανε καθορισμό του ρ σε σχεδόν μηδενικό επίπεδο και του π σε σχεδόν άπειρο. Παρά την ελκυστικότητά της, μια τέτοια πολιτική φαίνεται να έχει κάποια μειονεκτήματα: 1) Υπάρχει το ζήτημα της προσαρμογής της τιμωρίας στο έγκλημα (πόσο μεγάλη μπορεί να είναι η ποινή όταν οι άνθρωποι θεωρούν το έγκλημα της φοροδιαφυγής τόσο σοβαρό όσο και η κλοπή ενός ποδηλάτου!) και το ζήτημα της ισότητας. Αν έχει εντοπιστεί μια παράβαση είναι δύσκολο να αποδειχθεί αν έχει πράγματι διαπραχτεί, έτσι ώστε οι αυστηρές ποινές να επιβάλουν σοβαρές απώλειες ευημερίας εκ των προτέρων. Οι ερευνητές που έχουν ασχοληθεί με την επιβολή ποινικής νομοθεσίας (Stigler, 1970), έχουν τονίσει την ανάγκη της διατήρησης μιας πιθανότητας οριακής αποτροπής στη διάρθρωση των ποινών. Αυστηρές ποινές που εφαρμόζονται σπάνια, θα σήμαιναν επίσης ότι οι αποκαλυφθέντες και οι υπόλοιποι φορολογούμενοι τυγχάνουν διαφορετικής μεταχείρισης και αυτό θα σήμαινε μια ακόμη ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος. 2) Δεν υπάρχει επαρκής λόγος γιατί η πάταξη της φοροδιαφυγής να είναι ένας τόσο σημαντικός κοινωνικός στόχος σε σχέση με άλλους. Έτσι, μια πολιτική που έχει στόχο την εξάλειψη της φοροδιαφυγής θα πρέπει να δεχτεί όρια για την τιμή του π (αυστηρότητα της ποινής).

Στα πλαίσια μιας ωφελιμιστικής ανάλυσης κόστους - οφέλους (Kolm, 1974, Baldry, 1984, Cowell, 1984) θα πρέπει να λάβουμε υπόψη: α) η φορολογική αρχή δεν μπορεί να βασίζεται σε ανέξοδες τιμωρίες, αλλά πρέπει να χρησιμοποιεί δαπανηρές μεθόδους εντοπισμού, β) τα κόστη απόκρυψης εισοδήματος, γ) τα κίνητρα από τη μεριά της προσφοράς, δ) τα κέρδη από την κατανάλωση ιδιωτικών και δημόσιων αγαθών, ε) το ρίσκο που αντιμετωπίζουν οι φορολογούμενοι. Η ωφελιμιστική Συνάρτηση Κοινωνικής Ευημερίας, Eu , μπορεί να έχει τη μορφή της (2) του τμήματος 2.3.β. Υποτίθεται ότι τα φορολογικά έσοδα χρηματοδοτούν τα δημόσια αγαθά και το κόστος της φορολογικής επιβολής, ενώ η χρησιμότητα των ιδιωτικών αγαθών (c, d) είναι προσθετικά διασπάσιμη από την χρησιμότητα των δημόσιων αγαθών. Το καθαρό κέρδος (μετά από την αφαίρεση του κόστους επιβολής των φόρων) είναι R και η χρησιμότητα των δημόσιων

αγαθών είναι $v(R)$, όπου v μια κοίλη συνάρτηση. Με n τον αριθμό ατόμων και $\varphi(p)$ το κόστος επιβολής φορολογίας, με ρ την πιθανότητα εντοπισμού, η φορολογική αρχή πρέπει να μεγιστοποιήσει την συνάρτηση Lagrange

$$n[Eu + v(R)] + \lambda [nwh_0\tau + \rho nwh_1\tau(1+\pi) - R - n\varphi(p)] \quad (1)$$

όπου w ο ίδιος μισθός για την δηλούμενη και μη δηλούμενη εργασία, τ ο αναλογικός φόρος εισοδήματος και λ ο πολλαπλασιαστής Langrange.

Με βάση την (1) μπορούμε να πάρουμε το αποτέλεσμα στη κοινωνική ευημερία για μια αύξηση της πιθανότητας εντοπισμού, διαφοροποιώντας ως προς ρ για n αριθμό ατόμων

$$-\Delta u \, d\rho - \lambda w \tau \, d\ell - w r \, dh_1 + \lambda [wh_1\tau(1+\pi) - \varphi_p] \, d\rho \quad (2)$$

όπου Δu είναι η θετική διαφορά χρησιμότητας $u(c', \ell) - u(c'', \ell)$, $r = \tau - \rho$ $\tau - \rho$ είναι το θετικό ποσοστό απόδοσης για δραστηριότητα στην παραοικονομία και φ_p το οριακό κόστος αύξησης της πιθανότητας εντοπισμού, το οποίο από την (2) ισούται με

$$\varphi_p = wh_1\tau(1+\pi) - w r \, dh_1/d\rho - w \tau \, d\ell/d\rho - \Delta u/\lambda \quad (3)$$

Η σχέση (3) δίνει τον ωφελιμιστικό κανόνα επιβολής της φορολογίας ώστε το οριακό κόστος να ισούται με το οριακό όφελος ($wh_1\tau(1+\pi)$), το θετικό έμμεσο όφελος ($-w r \, dh_1/d\rho$) από την αύξηση της πιθανότητας εντοπισμού καθώς οι φορολογούμενοι 'πείθονται' να γίνουν πιο ειλικρινείς, το έμμεσο αποτέλεσμα του πραγματικού μισθού στην προσφορά εργασίας ($-w \tau \, d\ell/d\rho$, το πρόσημο δεν είναι γνωστό) και την αρνητική άμεση επίδραση στην ατομική χρησιμότητα ($-\Delta u/\lambda$). Η παρουσία θετικού και αρνητικού όρου υπονοεί ότι η επίδραση στην συνάρτηση Κοινωνικής Ευημερίας από μια αύξηση του πιθανότητας εντοπισμού δεν είναι ξεκάθαρη ακόμα και όταν δεν υπάρχουν οριακά κόστη επιβολής φ_p (για $\varphi_p=0$ στην 2, η 3 έχει δυο θετικούς, ένα αρνητικό και ένα απροσδιόριστο όρο). Η αμφισημία προέρχεται από το γεγονός ότι η αναμενόμενη χρησιμότητα των (ανειλικρινών) φορολογουμένων λαμβάνεται ως ένα επιπλέον κριτήριο στην ανάλυση κόστους-οφέλους: αυξάνοντας το ρ μειώνεται η αναμενόμενη χρησιμότητά τους (Δu). Στην πραγματικότητα η κυβέρνηση είναι δυνατόν να αυξήσει την κοινωνική ευημερία ενθαρρύνοντας την ανειλικρίνεια των φορολογουμένων (!), αφού οι φοροδιαφεύγοντες θεωρούνται πολίτες των οποίων η ευημερία λαμβάνεται υπόψη.

Κατά συνέπεια, η ωφελιμιστική προσέγγιση υπονοεί ότι η μείωση της φοροδιαφυγής δεν είναι κοινωνικά ωφέλιμη, ακόμα και όταν αυτό μπορεί να γίνει χωρίς κόστη εντοπισμού ή άλλους περιορισμούς για την επιβολή ποινών. Το συμπέρασμα αυτό είναι στην ίδια γραμμή με το ανάλογο δεύτερο πρόβλημα: αν οι φόροι κατανέμουν άνισα το εισόδημα και η φοροδιαφυγή λειτουργεί αντισταθμιστικά, τότε η κοινωνική αξία της μείωσης της γίνεται απροσδιόριστη. Επίσης, το πρόστιμο που επιβάλλεται στο εισόδημα που διαφεύγει μπορεί να θεωρηθεί ως ένας στρεβλωτικός φόρος οδηγώντας σε αναποτελεσματική κατανομή, ενώ η αύξηση της πιθανότητας εντοπισμού ενισχύει αυτή την αναποτελεσματικότητα.

Το ωφελιμιστικό επιχείρημα έχει επίσης εδραιωθεί στην ανάλυση περικοπής της φορολογίας από την πλευρά της προσφοράς: μειώνοντας εντελώς την φοροδιαφυγή των παραγωγών θα μπορούσε να αποδειχτεί μη επιθυμητό από άποψη ευημερίας, εάν τα οριακά κόστη παραγωγής τους είναι μεγαλύτερα από αυτά των παραγωγών που δεν φοροδιαφεύγουν. Υπάρχει βέβαια περίπτωση όπου το κόστος επιβολής της φορολογικής νομοθεσίας καθίσταται επωφελές, ιδιαίτερα όταν η τεχνολογία ή το επιχειρηματικό κλίμα των αθέατων παραγωγών είναι τέτοιο ώστε να τους κάνει λιγότερο ανταγωνιστικούς και αποτελεσματικούς σε σχέση με τους συναδέλφους τους στον επίσημο τομέα, και οι προσπάθειες απόκρυψης των δραστηριοτήτων τους να ενσωματώνουν, *per se*, υψηλότερα οριακά κόστη παραγωγής.

Κατά τον Cowell (1985), η ωφελιμιστική προσέγγιση δεν είναι ικανοποιητική για δύο λόγους. Πρώτον, το κίνητρο για την εξάλειψη της φοροδιαφυγής δεν έχει τοποθετηθεί σωστά. Το ενδιαφέρον δεν πρέπει να είναι για την *ex ante* ευημερία αλλά για την *ex post*. Αντί δηλαδή να επιτρέψουμε την επιβολή της φορολογικής νομοθεσίας να εμφανίζεται κάθε φορά που ένα άτομο μεγιστοποιεί την αναμενόμενη χρησιμότητά του (όπου η φορολογική αρχή θέτει τις πιθανότητες για τις οποίες οι προσδοκίες υπολογίζονται), είναι πιο λογικό η συμμόρφωση προς τη φορολογική νομοθεσία να αντιμετωπίζεται ως ένας συγκεκριμένος κοινωνικός στόχος. Δεύτερον, τα δεδομένα (πιθανότητα εντοπισμού και ποινή στον διαφεύγοντα φόρο) που έχει στη διάθεσή της η φορολογική αρχή για να επιτύχει τον στόχό της, ίσως είναι ακατέργαστα προσδιορισμένα. Μια 'έξυπνη' φορολογική αρχή θα είχε την ικανότητα να εκτελέσει τα καθήκοντά της καλύτερα

απ' ότι έχουμε υποθέσει μέχρι τώρα. Τα επιχειρήματα υποστηρίζονται, παρακάτω.

5.2.2. Περισσότερο Εκλεπτυσμένες Στρατηγικές

Μια τροποποίηση της ωφελιμιστικής προσέγγισης θα μπορούσε να υποδειγματοποιήσει την διαφυγή ως μια εξωτερική οικονομία (externality) η οποία επηρεάζει άμεσα την χρησιμότητα των άλλων ατόμων κατά τρόπο παρόμοιο των Benjamini και Maital, αν και η ανάλυση αυτή είναι ακόμη σε αρχικό στάδιο. Ένα εμφανές αποτέλεσμα της ανάλυσης των Benjamini και Maital είναι η παρουσία ενός ισχυρού αποτελέσματος 'διάδοσης'. Αν η φορολογική αρχή ελέγχει την πληροφορία για τη διαφυγή εισοδήματος, τότε τα λίγα άτομα που θα γνωρίζουν ποιοι παραβιάζουν την νομοθεσία και μάλλον θα αποθαρρυνθούν να κάνουν το ίδιο (ισορροπία 0 στο σχήμα 2.4). Αν όμως μια τέτοια πληροφορία διακινείται ανεξέλεγκτα ανάμεσα στους πολίτες, θα είναι δύσκολη η αποτροπή της 'διάδοσης' αυτής της νοοτροπίας (πολλοί θα είναι αυτοί που θα αναρωτηθούν 'γιατί να μην το κάνω και εγώ', ισορροπία στο $N = N_t$), έτσι ώστε διαφορετικές πολιτικές να εξαρτούνται από το διαφορετικό τύπο ισορροπίας που αντιστοιχεί σε κάθε οικονομία.

Παρόλα αυτά, εάν η συμμόρφωση με τη φορολογική νομοθεσία θεωρείται *per se* ως ένας από τους κοινωνικούς στόχους, ανεξάρτητα από ωφελιμιστικά κριτήρια, εγείρονται τα ερωτήματα γιατί κάποιος ειδικά εναντιώνεται στη φοροδιαφυγή και ποια θα πρέπει να είναι η κοινωνική αξιολόγηση του εγκλήματος της φοροδιαφυγής σε σχέση με τα άλλα εγκλήματα.

Προεξέχοντες ανάμεσα στους μη - ωφελιμιστικά κοινωνικά στόχους για τους οποίους η συμμόρφωση είναι επιθυμητή, θεωρούνται οι στόχοι της κάθετης (όταν η φορολογική επιβάρυνση διαφέρει για άτομα που έχουν διαφορετική φοροδοτική ικανότητα) και οριζόντιας (όταν τα άτομα που έχουν την ίδια φοροδοτική ικανότητα έχουν και την ίδια φορολογική μεταχείριση) φορολογικής ισότητας. Το κριτήριο της κάθετης ισότητας μπορεί εξ αρχής να ληφθεί υπόψη χρησιμοποιώντας μια τροποποιημένη συνάρτηση Κοινωνικής Ευημερίας όπου οι μεμονωμένες χρησιμότητες των ειλικρινών και ανειλικρινών φορολογούμενων σταθμίζονται. Αν τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα έχουν περισσότερες και καλύτερες πιθανότητες να αποκρύπτουν τα εισοδήματά τους τότε μια δίκαιη εισοδηματική πολιτική θα ανεχόταν κάποιο, τουλάχιστον, επίπεδο φοροδιαφυγής.

Όσο περισσότερη βαρύτητα δύνεται στην πολιτική αυτή, τόσο πιθανότερο είναι να επιλέξει κανείς μια πολιτική περισσότερο επεικτών ποινών και μεγαλύτερου ποσοστού εντοπισμού. Από την άλλη, αν στους αποδεδειγμένους φοροφυγάδες δίνεται πολύ χαμηλός συντελεστής στάθμισης στη συνάρτηση Κοινωνικής Ευημερίας, τότε η πλήρης συμμόρφωση ίσως γίνει για άλλη μια φορά ένας λογικός στόχος της φορολογικής αρχής. Αντίθετα, η οριζόντια ισότητα η οποία θεωρείται μια *ex post* ισότητα στη φορολογική μεταχείριση των πολιτών αποτελεί ένα ξεκάθαρο επιχείρημα κατά της απόκρυψης εισοδημάτων.

Το δεύτερο μειονέκτημα με το οποίο συνδέονται οι απλοί κανόνες πολιτικής, αφορά τη δομή του συστήματος επιβολής και ποινών. Σίγουρα, υψηλές ποινές και εξαντλητικοί έλεγχοι θα εξασφαλίσουν τη συμμόρφωση. Όμως είναι εμφανές, ότι εφαρμόζοντας κυμαινόμενες ποινές για τους αποκαλυφθέντες αλλά ίδια πιθανότητα εντοπισμού για όλους δεν είναι μια εκλεπτυσμένη στρατηγική. Αν η κυβέρνηση ή φορολογική αρχή ενδιαφέρεται για τη συγκέντρωση ορισμένου ποσού εσόδων ή την εξάλειψη της φοροδιαφυγής χωρίς μείωση της αναμενόμενης ιδιωτικής χρησιμότητας, τότε μια **διακριτική πολιτική ελέγχου** ίσως είναι ανώτερη εκείνης που δίνει την ίδια πιθανότητα ελέγχου σε όλους τους φορολογούμενους. Πρόσφατα, οι Landsberger και Meilijson (1982) και ο Greenberg (1984) έχουν ισχυριστεί ότι μια αποτελεσματική χρήση των πόρων της φορολογικής αρχής ίσως απαιτεί μια τέτοια πολιτική.

Μια διακριτική πολιτική εντοπισμού λειτουργεί ως ακόλουθα. Η φορολογική αρχή κατατάσσει τους φορολογούμενους σε διαφορετικές ομάδες και επιβάλλει σ' αυτές διαφορετικές πιθανότητες ελέγχου. Η αρχή πρέπει να αποφασίσει πως να κατηγοριοποιήσει τους μεμονωμένους φορολογούμενους σε ομάδες, που θα ελέγχονται σε κάθε περίοδο ή με ποιο κριτήριο θα ανακατατάσσει τους φορολογούμενους από τη μια ομάδα στην άλλη. Βασικά, θα το κάνει χρησιμοποιώντας δύο είδη πληροφοριών: 1) την τρέχουσα φορολογική δήλωση ενός φορολογούμενου και 2) το ιστορικό του και μια πιθανώς λανθασμένη, υπόθεση ότι τα άτομα είναι καλά πληροφορημένα και ορθολογικά. Η υπόθεση αυτή είναι αρκετά σημαντική γιατί όλες οι προσπάθειες σχεδιασμού τέτοιων υποδειγμάτων ενσωματώνουν ως εκ τούτου, τις αναμενόμενες αντιδράσεις των φορολογουμένων στους ελέγχους της φορολογικής αρχής.

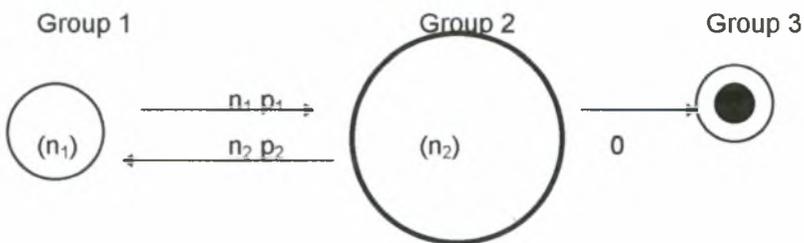
Οι Reinganum και Wilde (1985) εξετάζουν τον πρώτο τύπο πληροφόρησης: το εισόδημα που δηλώνεται από τον φορολογούμενο. Το πραγματικό εισόδημα που

υπόκειται σε φορολογία είναι Y , ενώ το άτομο αποφασίζει να αποκρύψει ένα ποσό E , έτσι ώστε το εισόδημα που δηλώνεται να είναι $X = Y [1-E]$. Η φορολογική αρχή πρέπει να αποφασίσει αν θα ελέγξει τη δήλωσή του ή όχι. Αν ο φορολογούμενος δηλώσει εισόδημα κάτω από ένα ορισμένο μέγεθος X , τότε ελέγχονται οι φορολογικές του δηλώσεις με πιθανότητα $\rho(X)$. Αν όμως δηλώνει εισόδημα πάνω από το όριο X , τότε δεν διενεργείται έλεγχος. Ο φορολογούμενος είναι πλήρως πληροφορημένος για τον κανόνα και τις επιπτώσεις του. Τα αποτελέσματά τους είναι ελαφρώς ανώτερα των απλών κανόνων πολιτικής, που υποθέτουν σταθερή πιθανότητα ελέγχου για όλους.

Το υπόδειγμα του Greenberg (1984) χρησιμοποιεί το ιστορικό του φορολογούμενου στα πλαίσια ενός επαναλαμβανόμενου παιγνίου, με ρ πιθανότητα ελέγχου στην οποία ο καθένας αποφασίζει να διαπράξει απάτη, όπου τόσο τα άτομα όσο και η φορολογική αρχή πρέπει να επιλέγουν άριστες στρατηγικές. Η φορολογική αρχή αντιμετωπίζει έναν εισοδηματικό περιορισμό που προσδιορίζει το μέγιστο ποσοστό του πληθυσμού που μπορεί να ελεγχθεί σε κάθε περίοδο. Ο σκοπός της είναι η ελαχιστοποίηση του αριθμού των φοροφυγάδων αν και δεν δύναται να τον μειώσει στο μηδέν. Η άριστη στρατηγική για την φορολογική αρχή περιλαμβάνει αρχικά τη διαίρεση του πληθυσμού στην Ομάδα 1 με μικρή πιθανότητα ελέγχου, ρ_1 ($\rho/2$), στην Ομάδα 2 με ακόμη μικρότερη πιθανότητα ρ_2 και στην Ομάδα 3 όπου τα μέλη της ελέγχονται πάντα ($\rho=1$). Κάθε χρόνο οι φορολογούμενοι μετακινούνται από ομάδα σε ομάδα, σύμφωνα με τη διαδικασία που απεικονίζεται στο Σχήμα 5.1.

Σχήμα 5.1.

Άριστο Επίπεδο Φοροδιαφυγής: Το Μοντέλο του Greenberg



Σημείωση: Αν το άτομο ελεγχθεί ενδέχεται να μεταφερθεί σε άλλη ομάδα. Το αριστερό τόξο απεικονίζει τι γίνεται όταν το άτομο βρεθεί ειλικρινές. Το δεξί τόξο απεικονίζει τι γίνεται όταν το άτομο αποκαλυφθεί ανειλικρινές. Αν δεν ελεγχθεί μένει στην ίδια ομάδα. Κάθε χρόνο υπάρχουν n_1 άτομα στην $G1$ και n_2 στην $G2$. Η ομάδα $G3$ θεωρείται 'η μαύρη τρύπα' γι' αυτούς που εξαπατούν συνέχεια το σύστημα: αν κάποιος τοποθετηθεί εκεί δεν μετακινείται ποτέ και ελέγχεται κάθε φορά.

Είναι φανερό, ότι κάθε ένας στην Ομάδα 1 (G1) θα αποφασίσει να διαπράξει απάτη. Αν τα άτομα ελεγχθούν και βρεθούν ανειλικρινή θα μετακινηθούν στην Ομάδα 2 (G2). Κάθε ένας που θα ενταχθεί στην Ομάδα 2 αν βρεθεί τίμιος θα επιστρέψει στην G1 αλλά αν βρεθεί ένοχος θα μετακινηθεί στην G3. Δεν υπάρχει μετακίνηση έξω από την G3. Αν το άτομο γνωρίζει καλά τον κανόνα τότε η καλύτερη αντίδραση για έναν που έχει ενταχθεί στην G2 είναι να κάνει ειλικρινή δήλωση. Οποιοσδήποτε που έχει ενταχθεί στην G3 θα κάνει ειλικρινή δήλωση γιατί η πιθανότητα ελέγχου είναι 1 και δεν υπάρχει μετακίνηση έξω από την ομάδα. Εντούτοις, καθώς κανένας δεν εντάσσεται σ' αυτήν την ομάδα αρχικά και κανένας δεν 'επιλέγει' να εισαχθεί, η ομάδα θα παραμείνει κενή. Το μέγεθος της Ομάδας 1 (n_1) είναι λιγότερο από το 'αποδεκτό' ποσοστό φοροφυγάδων κατά την άποψη της κοινωνίας, ενώ κάθε χρονική περίοδο ο ίδιος αριθμός ατόμων θα μετακινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση ($n_1 p_1 = n_2 p_2$), έτσι ώστε τα μεγέθη των G1 και G2 θα παραμένουν τα ίδια και ο αριθμός των φοροφυγάδων να παραμένει στο ίδιο επίπεδο. Ο λόγος για τον οποίο λειτουργεί το υπόδειγμα είναι ότι αφού ο φορολογούμενος δεν καταλήγει στη G3 οι παλιές του απάτες παραβλέπονται από την φορολογική αρχή και έτσι τον συμφέρει να είναι 'περιοδικά ειλικρινής', με την έννοια ότι εξαπατά το σύστημα μέχρι να πιαστεί, αλλά μετά σταματάει μέχρι να βρεθεί και πάλι πίσω στην G1.

Σίγουρα τα παραπάνω εκλεπτυσμένα μοντέλα της φοροδιαφυγής δεν στερούνται κριτικής. Το καθένα από αυτά στηρίζεται σε αμφιλεγόμενες υποθέσεις, όπως: 1) ο έλεγχος των φορολογούμενων που εξαπατούν την φορολογική αρχή οδηγεί κάθε φορά, αυτόματα σε καταδίκη και επιβολή ενός καθορισμένου προστίμου, 2) οι φορολογούμενοι θεωρούνται ορθολογικά άτομα, χωρίς ηθική, με μοναδικό στόχο την μεγιστοποίηση της αναμενόμενης χρησιμότητάς τους και χωρίς να ενδιαφέρονται για την κοινωνική ευημερία, 3) τα άτομα είναι πλήρως πληροφορημένα για την πολιτική που ακολουθεί η φορολογική αρχή. Ωστόσο, ακόμα και αυτές οι κριτικές δεν μπορούν να μειώσουν την ανωτερότητα των στρατηγικών αυτών σε σχέση με τους απλούς κανόνες πολιτικής και θα ήταν αρκετά ενδιαφέρον να βλέπαμε την χρησιμοποίηση τέτοιων πληροφοριών να κατέχουν κεντρικό ρόλο στο σχεδιασμό αποτελεσματικών πολιτικών επιβολής της φορολογικής νομοθεσίας.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παραοικονομία τα τελευταία χρόνια βρίσκεται μόνιμα στο επίκεντρο του δημόσιου ενδιαφέροντος και κυρίως από τις κυβερνήσεις οι οποίες προσπαθούν να ελέγξουν τις δημοσιονομικές τους πηγές. Αν και οι πολιτικές δυνάμεις, αλλά και το ευρύτερο κοινό συμφωνούν ότι η αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου είναι ζωτικής σημασίας για τη μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, τη σταθεροποίηση της οικονομίας και την επάνοδο της χώρας σε αναπτυξιακή τροχιά, το φαινόμενο είναι ουσιαστικά αδιερεύνητο στη χώρα μας. Η παραοικονομία αποτελεί αναντίρρητα ένα πολύπλοκο και πολυσύνθετο πρόβλημα με σημαντικές επιδράσεις στην μακροχρόνια οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη μιας χώρας, η ορθή επίλυση του οποίου είναι πολύ δύσκολη, ιδίως αν δεν αντιμετωπιστεί ισόρροπα προς όλες τις εκφάνσεις. Η κατανόηση όλων των προσδιοριστικών παραγόντων, ο σαφής διαχωρισμός των επιδιώξεων και λειτουργιών που επιτελεί ως τμήμα της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας και ο καθορισμός κριτηρίων αξιολόγησης και διάγνωσης των ήδη υπαρχόντων προβλημάτων θα πρέπει να προηγείται από οποιαδήποτε άλλη προσπάθεια αντιμετώπισης του προβλήματος.

Η παρούσα μελέτη επιχείρησε να επισκοπήσει μερικά από τα σημαντικότερα θέματα της παραοικονομίας, από την άποψη θεωρίας και εμπειρίας. Στο πρώτο κεφάλαιο έγινε μια προσπάθεια ορισμού της παραοικονομίας, διευκρίνησης των διαφορών της σε σχέση με την φοροδιαφυγή, των χαρακτηριστικών της και των προσδιοριστικών παραγόντων. Υπάρχουν περιπτώσεις που υπάρχει φοροδιαφυγή χωρίς παραοικονομία αλλά και περιπτώσεις (λιγότερες) όπου υπάρχει παραοικονομία χωρίς να υπάρχει φοροδιαφυγή. Σχετικά με τους προσδιοριστικούς παράγοντες, οι θεωρητικές μελέτες και η διεθνής εμπειρία συγκλίνουν στις εξής παρατηρήσεις:

1. Η προσπάθεια αποφυγής καταβολής φόρων ή εισφορών κοινωνικής ασφάλισης οδηγεί συχνά σε παραοικονομικές δραστηριότητες. Το ύψος των φορολογικών συντελεστών θεωρείται από πολλούς ως βασικός παράγοντας για τη φοροδιαφυγή και παραοικονομία. Τόσο όμως η θεωρητική ανάλυση, όσο και η εμπειρική έρευνα δεν επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη. Η επίδραση των υψηλών φορολογικών συντελεστών εξαρτάται και από άλλους παράγοντες, όπως το ύψος και η διάρθρωση των ποινών και η πιθανότητα εντοπισμού των φοροφυγάδων.

2. Οι διάφορες μορφές των κρατικών παρεμβάσεων π.χ. κατώτατα ημερομίσθια, ανώτατες τιμές αγαθών και υπηρεσιών, περιορισμοί στην απασχόληση κ.α. υποκινούν παραοικονομικές δραστηριότητες.
3. Η διοικητική επάρκεια των φοροελεγκτικών αρχών και οι δυνατότητες περιορισμού της ροπής προς φοροδιαφυγή θεωρούνται στοιχεία που επηρεάζουν τη φοροδιαφυγή και κατ' επέκταση την παραοικονομία.
4. Η αντίληψη των φορολογουμένων για το πως δαπανούνται τα φορολογικά έσοδα επηρεάζει τον βαθμό αποδοχής της κρατικής εξουσίας και την απόκτηση φορολογικού ήθους των πολιτών και επηρεάζει την απόφασή τους να εμπλέκονται σε αθέατες οικονομικές δραστηριότητες, παραβιάζοντας πολύ συχνά την φορολογική νομοθεσία.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η παραοικονομία είναι ένα πολύπλοκο φαινόμενο το οποίο οφείλεται όχι μόνο σε οικονομικούς αλλά και μη οικονομικούς παράγοντες.

Η θεωρητική ανάλυση στα πλαίσια ενός υποδείγματος χαρτοφυλακίου με διαφυγή φόρου εισοδήματος έδειξε ότι όταν το εισόδημα είναι εξωγενώς προσδιορισμένο δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι η μείωση του φορολογικού συντελεστή ασκεί μια σημαντική επίδραση στη φοροδιαφυγή. Όταν οι ποινές συνδέονται με το ποσό του απλήρωτου φόρου (κάτι που ισχύει στα περισσότερα φορολογικά συστήματα), μια μείωση του φόρου θα αυξήσει τη φοροδιαφυγή. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο έχει σχεδιαστεί η ποινή. Εξαλείφει το αποτέλεσμα υποκατάστασης, αφήνοντας ένα καθαρό εισοδηματικό αποτέλεσμα. Με αυξανόμενο εισόδημα, εξαιτίας της μείωσης του φόρου εισοδήματος και μείωσης της απόλυτης απαρέσκειας στην ανάληψη κινδύνου, τα άτομα είναι πρόθυμα να αναλάβουν περισσότερο κίνδυνο και έτσι να δηλώσουν χαμηλό εισόδημα. Αν όμως η σχετική απαρέσκεια στην ανάληψη κινδύνου αυξηθεί θα έχουμε το αντίθετο αποτέλεσμα. Ωστόσο, είναι δυνατόν να έχουμε αναμφίβολες προβλέψεις για τις δύο μεταβλητές εφαρμογής του νόμου, την ποινή και την πιθανότητα εντοπισμού, όπου η αύξησή τους καταλήγει στην δήλωση περισσότερου εισοδήματος. Αυτό το αποτέλεσμα υποδηλώνει ότι τα π και ρ μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως υποκατάστατα σε μια πολιτική που στοχεύει στην μείωση της φοροδιαφυγής. Νέα ζητήματα έρχονται να προστεθούν όταν οι αποφάσεις για εργασία / σχολή και φοροδιαφυγή είναι υποκαταστίσιμες και αποτελέσματα συγκριτικής στατικής εξασφαλίζονται μόνο με αρκετά ισχυρές

υποθέσεις για τη φύση των ατομικών συναρτήσεων χρησιμότητας. Τα παραπάνω υποδείγματα στηρίζονται σε 'ηρωικές' υποθέσεις που ταυτόχρονα μπορούν να γίνουν αντικείμενα κριτικής: τα άτομα υποτίθεται να μεγιστοποιούν την ευημερία τους χωρίς ηθική, έχουν γνώση όλων των παραγόντων που επηρεάζουν την απόφασή τους και τέλος, οι αποφάσεις τους λαμβάνονται ανεξάρτητα από των άλλων. Μια εναλλακτική προσέγγιση κατασκευάζει ένα υπόδειγμα όπου δείχνει ότι τα άτομα δεν είναι χωρίς ηθική, υπάρχει δηλαδή ένα κοινωνικό κόστος που επηρεάζει την αναμενόμενη ευημερία και υπάρχει ένα όριο στον αριθμό των φοροφυγάδων κάτω από το οποίο τα άτομα προΐδεάζονται αρνητικά προς τη φοροδιαφυγή και πάνω από το οποίο θετικά.

Στη συνέχεια, έγινε μια μεθοδολογική επισκόπηση των υφιστάμενων άμεσων και έμμεσων μεθόδων μέτρησης της παραοικονομίας. Οι άμεσες μέθοδοι διακρίνονται στις μεθόδους των εκούσιων συνεντεύξεων-ερωτηματολογίων και στις μεθόδους αναγκαστικού ελέγχου και φορολογικής συμμόρφωσης. Οι άμεσες μέθοδοι έχουν σημαντικές αδυναμίες, όπως οι σημειακές εκτιμήσεις που δίνουν, η διαχρονική ασυνέπεια και η μεροληψία που τις χαρακτηρίζει. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην παρουσίαση των έμμεσων μεθόδων και συγκεκριμένα των μεθόδων των αποκλίσεων μεταξύ εισοδήματος και δαπάνης, της μεθόδου των αποκλίσεων μεταξύ του επίσημου του πραγματικού ποσοστού συμμετοχής του εργατικού δυναμικού, των νομισματικών και των υποδειγματικών μεθόδων. Οι νομισματικές μέθοδοι είναι αυτές που έχουν αναπτυχθεί αρκετά αλλά και έχουν επικριθεί σφοδρά. Στην εμπειρική επισκόπηση που γίνεται για χώρες του εξωτερικού βασικό συμπέρασμα είναι ότι η παραοικονομία παρουσιάζει αυξητικά διαχρονικά τάση. Ωστόσο τα αποτελέσματα των εμπειρικών εκτιμήσεων διαφέρουν, όχι μόνο από χώρα σε χώρα, αλλά και μέσα στις ίδιες χώρες μεταξύ διαφορετικών μεθόδων. Ιδιαίτερα δημοφιλείς αποδεικνύονται οι νομισματικές μέθοδοι, οι οποίες για τις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες προσδιόριζαν το μέγεθος της παραοικονομίας στη δεκαετία του 1980 πάνω από το 10% του ΑΕΠ.

Παρουσιάστηκε επίσης η περίπτωση της ελληνικής παραοικονομίας, η οποία θεωρείται αρκετά εκτεταμένη. Υπάρχει συναίνεση μεταξύ των οικονομολόγων, ότι η παραοικονομική δραστηριότητα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην περιορισμένη και καθυστερημένη αποτελεσματικότητα των περιοριστικών μέτρων τόσο της περασμένης δεκαετίας όσο και της παρούσας. Το γεγονός ότι το 50,9% του εργαζόμενου πληθυσμού δεν είναι μισθωτοί τους ανεξαρτητοποιεί αρκετά από τις

επίσημες δομές της οικονομίας, ενώ επηρεάζονται έμμεσα ή σχεδόν οριακά από οποιαδήποτε οικονομικά ή νομισματικά μέτρα. Αναφορικά με το μέγεθος της παραοικονομίας, η κλαδική προσέγγιση του Παυλόπουλου έδειξε ότι η παραοικονομία το 1984 ήταν 28,6% με τη σημαντικότερη συγκέντρωση στους κλάδους των κατοικιών, κατασκευών και υπηρεσιών. Η κλαδική προσέγγιση της ερευνητικής ομάδας του ΚΕΠΕ εκτιμά το μέγεθός της για το 1982 στο 27,6% και το 1988 στο 34,6% του ΑΕΠ, με μεγάλη συγκέντρωση στη μεταποίηση, στις υπηρεσίες (υγεία, εκπαίδευση και αναψυχή), στο εμπόριο και στις κατοικίες. Η μέθοδος της απόκλισης εισοδήματος-δαπάνης σε μακροοικονομικό επίπεδο που εφαρμόστηκε από το IMM για το 1982 και το 1988 προσεγγίζει την παραοικονομία στο 16,2% και 25,7% επί του καταγραφόμενου εισοδήματος αντίστοιχα. Η ερευνητική ομάδα του ΚΕΠΕ χρησιμοποιώντας τη μικροοικονομική προσέγγιση της απόκλισης μεταξύ της ιδιωτικής κατανάλωσης των ΕΛ και των ΕΟΠ για τις ίδιες χρονιές το υπολογίζει σε 27% και 34% αντίστοιχα. Το μέγεθος αυτό, τονίζουν οι ερευνητές, αν και θεωρείται το κατώτατο όριο είναι ιδιαίτερα σημαντικό και αν δεχθούμε ότι ως ποσοστό του ΑΕΠ η παραοικονομία παρέμεινε σταθερή μέχρι το 1991, τότε το μέγεθός της το έτος αυτό, πρέπει να ήταν γύρω στα 4.000 δις. Αν η μέση φορολογική επιβάρυνση του ποσού αυτού ήταν η ίδια με την επίσημη οικονομία, 26% περίπου, τότε το ποσό της φοροδιαφυγής από την παραοικονομία πλησιάζει το ένα τρις, το οποίο είναι μικρότερο σε σχέση με το ποσό της φοροδιαφυγής που υπάρχει σε ολόκληρη την οικονομία. Οι νομισματικές μέθοδοι δεν εφαρμόστηκαν με ιδιαίτερη επιτυχία. Μια νομισματική μέθοδος που εκτιμήθηκε από το IMM έδειξε ότι η παραοικονομία κατά την περίοδο 1972-1985 αυξήθηκε από 10,8 σε 16,6% του ΑΕΠ, ποσοστό πολύ μικρότερο από το αναμενόμενο πραγματικό. Μια εναλλακτική νομισματική μέθοδο χρησιμοποιούν οι Βαβούρας, Καραβίτης και Τσούχλου, όπου για την περίοδο 1985-1988 υπολογίστηκε μια αύξηση της παραοικονομίας από 24,9% ως 31,62% του ΑΕΠ, με τη μέση διαχρονική τιμή της να προσεγγίζει το 24,6%. Τέλος, μια υποδειγματική προσέγγιση, από τη Μ. Νεγερεπόντη-Δελιβάνη, για την περίοδο 1977-1985 έδειξε μια αύξηση της τάξεως του 4,5% ως 24,95% του αστικού ΑΕΠ.

Στη διατύπωση προτάσεων πολιτικής όσον αφορά την παραοικονομία πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τα αρνητικά αλλά και τα θετικά στοιχεία. Στην αρνητική της πλευρά δημιουργεί προβλήματα στα μακροοικονομικά μεγέθη, στη

μακροοικονομική πολιτική, στο επίπεδο τιμών, την απασχόληση, την κατανομή των πόρων και των εισοδήματος και ενθαρρύνει την ανάπτυξη μη υγιούς δημοσιονομικής συμπεριφοράς. Θετικά στοιχεία είναι λειτουργία της ως μηχανισμός εξουδετέρωσης των αντιδράσεων και επομένως διατήρησης του status quo και αφετέρου το ότι ενθαρρύνει το επιχειρηματικό πνεύμα και την ανάληψη πρωτοβουλιών.

Τέλος, στα πλαίσια της αυστηρής οικονομικής ανάλυσης όταν τα όργανα πολιτικής είναι η πιθανότητα εντοπισμού και η ποινή για τον καθορισμό του 'άριστου επιπέδου' φοροδιαφυγής, τα περίεργα αποτελέσματα της ωφελιμιστικής προσέγγισης υπονοούν ότι πρέπει να ξανασκεφτούμε πως η χρησιμότητα των ατόμων θα έπρεπε να αντανakλάται σε μια συνάρτηση Κοινωνικής Ευημερίας και ίσως αν η ωφελιμιστική ανάλυση είναι ένα ικανοποιητικό κριτήριο. Αυτό, οδηγεί στο θέμα της οριζόντιας φορολογικής ισότητας, το οποίο δεν λαμβάνεται υπόψη στην ωφελιμιστική προσέγγιση και φαίνεται να είναι ένα από τα κεντρικά ερωτήματα της παραπάνω ανάλυσης. Οι αρχές της οριζόντιας φορολογικής ισότητας φαίνεται να είναι ένας από τους λόγους γιατί οι φορολογικές αρχές δεν χρησιμοποιούν αυστηρές ποινές για την επιβολή της φορολογικής νομοθεσίας. Τα νέα μοντέλα που χρησιμοποιούν διακριτικές πολιτικές δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι παρέχουν καθαρές στρατηγικές για τους κανόνες πολιτικής, αλλά σίγουρα ανοίγουν τον δρόμο για τις μελλοντικές εξελίξεις και την παραγωγή χρήσιμων οδηγιών πολιτικής.

Ποιό έπεται το μέλλον της παραοικονομίας; Σίγουρα το μέλλον της φαίνεται αβέβαιο, κυρίως λόγο της ανάπτυξης των υπηρεσιών, του χρηματοπιστωτικού συστήματος, αλλά και της τεταρτογενούς παραγωγής (νέες τεχνολογίες κλπ.). Αλλά και η νέα φορολογική μεταρρύθμιση, ενόψει της εναρμόνισης των φορολογικών συστημάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, θέτει νέα δεδομένα στην εξέλιξή της.

Θα πρέπει, ωστόσο, να τονίσουμε ότι ο έλεγχος της παραοικονομίας είναι δυνατόν μόνο με τη χρησιμοποίηση μια μακροχρόνιας πολιτικής με βασικούς στόχους, όπως: 1) την αναδιάρθρωση του φορολογικού μας συστήματος, 2) την βελτίωση του νομισματοπιστωτικού μας συστήματος, 3) τον περιορισμό των στρεβλωτικών παρεμβάσεων στην παραγωγική και γενικότερα οικονομική δραστηριότητα της χώρας και 4) την ενίσχυση του βαθμού κοινωνικής συνοχής και την αποδοχή της κρατικής εξουσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

ΞΕΝΗ

1. **Baldry, J. C.** (1987) 'Income tax evasion and the tax schedule: Some experimental results' *Public Finance* 42,357-383
2. **Bhattacharyya, D.K.** (1990), 'An Econometric Method of Estimating the Hidden Economy', *Economic Journal*, 100:703-717
3. **Clotfelter, C.T.** (1983), 'Tax Evasion and tax rates', *Review of Economics and Statistics*, 65, 363-373
4. **Cowell, F.A.** (1985), 'The economics of Tax evasion: a survey' *ESRC Programme on Taxation, Incentives and The Distribution of income*, Paper No 80
5. **Cowell, F.A.** (1985), 'Tax evasion with labour income' *Journal of Public Economics* 26:19-34
6. **Cowell, F.A.** (1989) 'Honesty is sometimes the best policy' *European Economic Review*, 33:605-617
7. **Cowell, F.A.** (1990) (ed.) 'Cheating the Government, The Economics of tax Evasion' Mac-millan
8. **Crane, S.E. and Nouzard, F.** (1987) 'Inflation and tax evasion: An empirical Analysis' *Review of Economics and Statistics*, 68: 217-223
9. **Frey, B.S. and Weck, H.** (1982)' Estimating the Shadow Economy: A Naive Approach', *Oxford Economic Papers*
10. **Koskela, E.** (1983), 'A note on progression, penalty schemes and tax evasion' *Journal of Public Economics*, 22:127-133

11. **Lai, C.C. and Chang, W.Y.** (1988) 'Tax evasion and tax collections: An aggregate demand-aggregate supply analysis' *Public Finance*, 43:138-146
12. **Marrelli, M.** (1987) 'On indirect tax evasion' *Journal of Public Economics* 25:181-199
13. **Peacock, A.T. and Shaw, G.K.** (1982) 'Tax evasion and tax revenue loss' *Public Finance* 37:269-278
14. **Persson, M. and Wissen, P.** (1984) 'Redistributional effects of tax evasion' *Scandinavian Journal of Economics* 86:131-149
15. **Reinganum, J.F. and Wilde, L.L.** (1986) 'Income tax compliance in a policy-agent framework' *Journal of Public Economics* 26:1-18
16. **Ricketts, M.** (1984) 'On the simple macroeconomics of tax evasion: An elaboration of the Peacock-Shaw approach' *Public Finance* 39:420-424
17. **Scotchmer, S. and Slemrod, J.** (1989) 'Uncertainty and income enforcement' *Journal of Public Economics*, 38:17-32
18. **Simon, C.P. and Witte, A.D.** (1982) *Beating the System: The Underground Economy*. Auburn House, Boston
19. **Slemrod, J. and Yitzhaki, S.** (1987) 'On the optimum size of a tax collection agency' *Scandinavian Journal of Economics* 89:183-192
20. **Sproule, R.** (1985) 'Tax evasion and labor supply under imperfect information about individual parameters of the tax system' *Public Finance* 40:441-486

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. **Βαβούρας, Γ. -Κούρτης, Α.** (1991) 'Παραοικονομία, Η έκταση του φαινομένου στην Ελλάδα και το εξωτερικό', εκδόσεις Παπαζήση
2. **Βαβούρας, Γ. (επιμέλεια)** (1990) 'Παραοικονομία' Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας, Ειδική Έκδοση 1, Εκδόσεις Κριτική
3. **Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών** (1993), 'Φορολογικό Καθεστώς, Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή', Εκδόσεις Παπαζήση
4. **ΚΕΠΕ** (1995) 'Παραοικονομία και φοροδιαφυγή: Μετρήσεις και οικονομικές επιπτώσεις', Εκθέσεις 15,
5. **Νεγεπόντη- Δελιβάνη Μ.** (1991) 'Η Οικονομία της Παραοικονομίας στην Ελλάδα' Εκδόσεις Παπαζήση
6. **Παυλόπουλος, Π.** (1987) 'Η Παραοικονομία στην Ελλάδα, Μια πρώτη ποσοτική οριοθέτηση' ΙΟΒΕ, ειδικές μελέτες 17